C. Van Proosdij

Jacques Le Fèvre D'Etaples,
Voorganger van Calvijn

BR
1725
.L28
P7
1900

LIBRARY OF PRINCETON
MAR 22 1950
THEOLOGICAL SEMINARY

BR 1725 .L28 P7 1900
Proosdij, C. van.
Jacques le F evre d' Etapl

JACQUES LE FÈVRE D'ÉTAPLES,

VOORGANGER VAN CALVIJN.

EENE STUDIE

DOOR

C. VAN PROOSDIJ,

V. D. M. te Amsterdam.

MET PORTRET.

LEIDEN. — D. DONNER.

1900.

LIBRARY OF PRINCETON
FEB 10 1950
THEOLOGICAL SEMINARY
G-8
P9456

JACQUES LE FÈVRE D'ÉTAPLES,

VOORGANGER VAN CALVIJN.

LIBRARY OF PRINCETON
FEB 10 1950
THEOLOGICAL SEMINARY

JACQUES LE FÈVRE D'ÉTAPLES,

VOORGANGER VAN CALVIJN.

EENE STUDIE

DOOR

C. VAN PROOSDIJ,
v. d. m. te Amsterdam.

MET PORTRET.

LEIDEN. — D. DONNER.
1900.

Bij het lezen van het schoone werk van Professor Doumergue over Johannes Calvijn, trof mij o. a. ook de persoonlijkheid van Jacques Le Fèvre d'Étaples. Tot nadere kennismaking met dezen hervormer en zijnen arbeid geprikkeld, kwam de begeerte bij mij op zijn leven en zijn werk in onze taal te beschrijven. In het bijzonder zijn mij de nauwkeurige Graf benevens Doumergue en Quiévreux daartoe behulpzaam geweest. Voor zoover wij weten, is deze onze studie naar de beste en nieuwste bronnen bewerkt.

Het zal den schrijver zeer aangenaam zijn, zoo deze studie mocht bijdragen, opdat deze „reformateur trop peu connu" (Douen), deze hervormer te weinig bekend, meerdere bekendheid verkrijge. Want hij is het waard.

Amsterdam, 1900. C. van Proosdij.

INHOUD.

BLADZ.

Inleiding 1

I. Zijne levensgeschiedenis. 3

Zijne geboorte. — Verblijf te St. Germain des Près. — Verblijf te Méaux. — Vlucht naar Straatsburg. — Verblijf te Blois. — Verblijf te Nérac. — Bezoek van Calvijn. — Zijn dood.

II. Zijn reformatorische arbeid 29

Hoe hij er toe gekomen is.

A. Zijne verklaring van de Heilige Schrift.

Zijn commentaar op de brieven van Paulus. — Zijn Commentaar op de vier Evangeliën. — Zijn commentaar op de Algemeene Zendbrieven.

B. Zijne andere Theologische geschriften.

Zijne geschriften over Maria Magdalena. — Epistre exhortatoire. — Les Epistres et Evangiles des cinquante et deux dimanches de l'an.

C. Zijne vertaling van de Heilige Schrift.

Vertaling van het Oude Testament. — Vertaling van het Nieuwe Testament.

III. De beteekenis van Le Fèvre voor de Hervorming . 66

Zijne verhouding tot de roomsche Kerk. — Le Fèvre en Luther. — Le Fèvre en Calvijn. — Le Fèvre, door Beza geteekend.

INLEIDING.

„Arm Frankrijk, dat onder sabel en wijkwast gekromd ligt, door ongeloof en revolutie bedrogen en ontkracht is, en verderf en ondergang te gemoet gaat onder het rechtvaardig oordeel Gods, waarmede de Almachtige wrake doet over allen, die het Evangelie Zijns Zoons ongehoorzaam zijn," aldus schreef Ds. W. H. Gispen den 22sten September jl. in eenen brief aan zijnen vriend te Jeruzalem, toen het proces te Rennes met de dubbelzinnige veroordeeling van Dreyfus geëindigd was. Een woord, dieper van gedachte dan menige hartstochtelijke uitval, van schijnheiligheid niet vrij te pleiten, welken velen toen deden, scheldende op Frankrijk en begeerende wrake te oefenen.

Is het niet zonderling, dat de zaak van dien enkele zoovelen in spanning hield, terwijl de zaak van de geslachte Armeniërs, van de onderdrukte Finnen, ja ook langen tijd die van de geplaagde Transvalers, de zaak van volkeren en natiën de wereld koel liet? Wondere aantrekkingskracht heeft altijd geoefend, en oefent nog zelfs in zijn diep verval Frankrijk uit, overvloedig in zonden, door God rijk begiftigd met schoon der natuur, met gratie des Geestes, met gaven van genade.

Doch niet alleen met het oog op de gebeurtenissen dezer laatste jaren is men geneigd uit te roepen „arm en schoon Frankrijk," maar evenzeer zoo wij letten op den loop zijner geschiedenis in de vorige eeuwen; bo-

venal zoo de geschiedenis der Reformatie in de 16de eeuw door ons wordt nagegaan. [1])

Hoe schoon, ja schooner dan elders, scheen in de dagen der Hervorming voor Frankrijk de dag te rijzen. Frankrijk was de wieg der Gereformeerden, aldaar is het morgenrood, de dageraad van het Protestantisme aangebroken. Rijk door God gezegend, tot zegen voor de volkeren, een vloek voor zichzelf.

Een viertal namen, een viertal personen, een viertal opvolgende geslachten trekken in het bijzonder de aandacht van ons Gereformeerden. Jacques Le Fèvre van Étaples, Guillaume Farel van Gap, Jean Calvin van Noyon en Theodore de Bèze van Vézelay zijn een viertal personen, die als instrumenten Gods eene voorname plaats innemen in de geschiedenis van het Protestantisme in het algemeen en van de Gereformeerde Kerken in het bijzonder. De eerste de man van studie, wien God Zijn Woord deed zoeken, deed vinden en bekendmaken; de tweede de man van ijver en voortvarendheid, de vurige belijder, de held van het woord; de derde de diepe denker, de taaie worstelaar, de man der beginselen; en de vierde de edelman van stand, het uitverkoren vat, dat Gods Naam gedragen heeft voor de koningen en de aanzienlijksten der aarde.

Over den eerste, Jacques Le Fèvre d'Étaples, weinig gekend, waard door allen gekend te worden, willen wij in deze studie handelen. Zijne levensgeschiedenis, zijn reformatorischen arbeid en zijne beteekenis voor de Hervorming willen wij pogen u te schetsen.

---

[1]) Zie: Theodorus Beza, bladz. 146 en 147.

I.

Zijne levensgeschiedenis.

Waarschijnlijk is Jacques Le Fèvre [1]) in het jaar 1435 [2]) te Étaples, eene kleine plaats in Picardië, in het N.W. van Frankrijk, geboren. Van geringe afkomst en van zeer nietige statuur heeft hij alleen door de grootte van zijn verstand en de uitnemendheid van zijn karakter de voorname plaats verworven, welke hij in den rei der geleerden inneemt. Nadat hij in Parijs zijne graden verworven had, heeft hij veel gereisd binnen en buiten Frankrijk (o. a. bezocht hij Florence, Rome en Venetië) totdat hij professor werd in de mathematische vakken en in de filosofie aan het college Le Moine, aldus naar zijnen stichter, kardinaal Le Moine, geheeten.

Weldra brachten zoowel het onderwijs, dat hij gaf, als de reeks van werken, welke hij sinds 1492 heeft uitgegeven, hem onder de mannen van beteekenis en

[1]) De naam van Le Fèvre wordt niet door allen gelijkelijk geschreven. Graf in zijn werk (blz. 4, noot 1) en op diens voetspoor de meesten schrijven Lefèvre. Doumergue in zijn werk, genoemd blz. 6, noot 1, schrijft Le Fèvre. Wij hebben dezen gevolgd, omdat deze schrijfwijze o. i. het meest overeenkomt met den latijnschen naam Jacobus Faber Stapulensis, waarmede Le Fèvre in zijn tijd algemeen bekend was.

[2]) Graf (zie noot 1) en op diens voetspoor o. a. ook G. Bonet Maury in de 3de uitgave van Herzogs Real-Encyclopaedie, deel V, 1898, stellen als geboortejaar van Le Fèvre 1455. Doumergue neemt het jaar 1435 aan (zie blz. 78 en vooral blz. 539—541 Appendice N°. IV. A quel age est mort Le Fèvre?) Zekerheid is er o. i. niet, wel waarschijnlijkheid.

had hij een naam naast Reuchlin en Erasmus. Beza getuigt van hem: „Waarlijk, de Voorzienigheid Gods is bewonderenswaardig. Want wie had kunnen denken, dat een enkel man van gering uiterlijk de barbaarschheid had kunnen verdrijven buiten de beroemde hoogeschool der wereld, waar zij gedurende vele jaren eene veilige woonplaats had! Jacques Le Fèvre, een persoon van geringe afkomst en geboortig uit eene bijna niet bekende plaats (nl. Étaples, een weinig bezochte zeehaven in Picardië); doch een der edelste mannen der aarde, zoo men let op zijne beschaving, vroomheid en edelmoedigheid; een man, opgevoed te midden van de barbaarschheid zelve; deze, zeg ik, heeft zoo groote onderneming bestaan en de onkunde doen verhuizen. Want hij is het, die met levendige stem en door zeer geleerde geschriften aan de hoogeschool te Parijs de ware logica van Aristoteles en de mathematiek gesteld heeft in de plaats van de sofisterij, welke er vroeger heerschte." [1])

In het begin van het jaar 1507 bevond hij zich aan het hof te Bourges; in welke hoedanigheid of om welke redenen weten wij niet. Het hofleven kon hem niet voldoen, een eergierig streven naar aanzien en invloed was hem vreemd; en voor zijne geleerde bezigheden had hij rust en stilte noodig. Het was daarom zeer gewenscht voor hem, toen zijn leerling en vriend Briconnet, eerst bisschop van Lodève, later van Méaux, (de man, wiens naam zulk eene schoone en treurige plaats in de geschiedenis der Hervorming zou innemen) hem eene woning aanbood in de Benedictijner abdij St. Germain

---

[1]) Eene volledige opgave van al de werken van Le Fèvre is te vinden in: Zeitschrift für die historische Theologie, Jahrgang 1852, bl. 222—237 in de verhandeling van Dr. Karl Heinrich Graf. O. i. is deze verhandeling de nauwkeurigste, welke over Le Fèvre bestaat.

des Prés; deze abdij lag buiten de muren van Parijs. Van 1507 tot 1520 heeft Le Fèvre aldaar gewoond en waarschijnlijk ook het toezicht gehad over de rijke kloosterbibliotheek. Toch bleef hij onderwijzer, want hij vormde ook aldaar uitmuntende leerlingen, van wie verscheidenen hem later naar Méaux zijn gevolgd. De kloosterbibliotheek bood hem rijkelijk hulpmiddelen aan tot de studie van den Bijbel, waaraan hij nu begon en welke hij sedert dien tijd met grooten ijver voortzette. Allengskens ontstond aldaar een nieuw leven in hem en evenals voorheen in de filosofie begon hij zich thans in het geloof vrij te maken van de banden der overlevering.

Ongemerkt schier en langzaam, onbewust voor hemzelven is dit werk begonnen. Hij was trouwens geen jongeling meer, maar een man alreede van rijpe jaren; een man, die reeds tientallen van jaren in het roomsche bijgeloof verzonken was. Farel, zijn leerling, die als een zoon tot zijn vader tot hem opzag, aan hem hing en hem waardeerde, verhaalt: „Nooit zag ik iemand, die met meer eerbied de mis zong, zelfs niet onder de Karthuizers of andere monniken. Hij, meer dan iemand anders, bewees de grootste vereering aan de beelden; voor deze op de knieën gebogen bad hij langdurig en zeide hij zijne getijden op."

Aldaar voltooide hij in 1508 zijn „Quintuplex Psalterium gallicum, romanum, hebraicum, vetus, conciliatum"; [1]) eene samenvatting van het latijnsche psalmboek volgens de eerste revisie van Hieronymus in de roomsche kerken, volgens de tweede revisie in de fransche kerken, naar de vertaling van Hieronymus uit het He-

---

[1]) De volledige titel is: Quintuplex Psalterium gallicum, romanum, hebraicum, vetus conciliatum. Aan het einde staat: Absolutum fuit hoc quintuplicis Psalterii opus in coenobio S. Germani prope muros Parisienses anno a nutali Ch. d. 1508, et in clarissimo Parisiorum gymnasio ex chalcotypa Henr. Stephani officina etc. emissum a. 1509 pridie Cal. Augusti.

breeuwsch, naar den ouden tekst vóór Hieronymus en eindelijk naar eigene verbetering, vergezeld van kritischen en exegetischen commentaar. In Augustusmaand van het jaar 1509 kwam het van de pers uit de beroemde drukkerij van Henricus Stephanus te Parijs.

In de voorrede van dit belangrijke werk zegt hij o. a., wat ons een bescheidenen blik gunt in de verandering van zijn persoon: „Sinds lang heb ik mij aan de menschelijke studiën gehecht en nauwelijks met de lippen heb ik de goddelijke aangeraakt; want deze zijn verheven en mogen niet vermetel worden aangeraakt. Doch een zoo schitterend licht heeft reeds van verre mijne blikken getroffen, dat de menschelijke leeringen mij duisternis schenen in vergelijking met de goddelijke studiën; ja deze schijnen een geur van zich te doen uitgaan, welks zoetheid door niets op aarde wordt geëvenaard."

„Begroeten wij — zoo zegt Prof. Doumergue, de jongste levensbeschrijver van Calvijn met het oog op dit werk van Le Fèvre [1]) — met eerbied dat goddelijke licht, dat zich in den algemeenen nacht verheft. Het is l'aurore de la réformation, de dageraad der Hervorming."

In 1509 brak de dageraad der Hervorming aan. En kan het anders of dit feit roept ons tot opmerken en tot aanbidden van het bestuur Gods, Die in datzelfde jaar Calvijn deed geboren worden. Gods Woord kwam in Frankrijk tegelijk toen God den man in Frankrijk bracht, die met zeldzame kennis 25 jaren later zou aanvangen dat Woord te verklaren. Hoewel toen niemand het wist (wie kan ook Gods beleid doorgronden?), gaf de Heere in dat jaar eene dubbele weldaad aan de wereld!

Zoo was Briconnet (helaas, dat hij zelf later zoo ver

---

[1]) In zijn prachtwerk: Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps, par E. Doumergue, professeur à la Faculté de Théologie de Montauban. Tome premier: La jeunesse de Calvin. Lausanne 1899, blz. 81.

afweek en zoo diep viel) een middel in Gods hand geweest om Le Fèvre in de abdij van St. Germain des Prés te brengen tot de bronnen, nl. den Bijbel en de oude schriften, en om hem eene rustige plaats van studie te bezorgen. En door dienzelfden Briconnet kwam Le Fèvre in aanraking met de koninklijke familie, met koning Frans I en zijne zuster Margaretha, wier vriendschap en bescherming hem in de volgende jaren moesten staande houden tegenover den haat en de aanvallen der monniken en der Sorbonne, welke sinds de uitgave van zijn Psalterium begonnen en naarmate Le Fèvre meer optrad als belijder der Heilige Schrift in felheid toenamen.

Nadat hij in 1508 zijne uitgave van de Psalmen voltooid had, maakte hij in 1509 eene reis naar Duitschland. In Juli van dat jaar bevond hij zich te Mainz; verder bezocht hij vele kloosters aan den Rijn en ging hij ook naar „de broeders des gemeenen levens" te Keulen. Na zijn terugkeer hield hij zich vooral bezig met het schrijven van een commentaar op de brieven van Paulus; dit werk van groote beteekenis (in het tweede gedeelte zullen wij iets van den inhoud nagaan) voltooide hij in 1512 en kwam ongeveer Kerstmis van datzelfde jaar van de drukkerij van Henricus Stephanus te Parijs. [1]) Ongeveer 1517 verscheen alreede eene tweede uitgave.

Onderwijl was Briconnet van het vruchtelooze con-

---

[1]) De volledige titel is: S. Pauli epistolae XIV ex Vulg. editione, adjecta intelligentia ex graeco, cum commentariis Jac. Fabri Stapulensis. Praemittitur Apologia, quod vetus Interpretatio Epistolarum S. Pauli quae passim legitur non sit tralatio Hieronymi. Canones Epistolarum S. Pauli. Accedit ad calcem Linus Episcopus de passione Petri et Pauli; ex graeco in lat conversa. Aan het einde staat: Hoc opus Illustratore Christo, qui lucet ubique etsi non capitur, absolutum fuit in coenobio S. Germani juxta Parisios a. 1512, et eodem anno circa natalem dominicae de purissima virgine navitatis diem ex officina H. Stephani emissum.

cilie van Pisa teruggekeerd naar Parijs en begeerde, dat ten minste in zijne abdij te St. Germain des Prés zou worden ingevoerd, wat wegens de hardnekkigheid van den paus in de Kerk niet had kunnen tot stand komen. Was dit ernst bij een der geestelijken, die het concilie van Pisa hadden bijgewoond, dan voorzeker bij Briconnet; en de omgang met Le Fèvre droeg er niet weinig toe bij om deze genegenheid tot hervorming bij Briconnet op te wekken en te bevestigen. Wel is waar, hechtte Le Fèvre, zooals zijn commentaar op de brieven van Paulus toont, weinig waarde aan het monnikenleven, ja beschouwde hij het bij het licht des Evangelies als eene scheiding van het gemeenschappelijke leven der christenen, welke bij meerdere kennis geheel verdwijnen moest; doch zijn zacht karakter hield er niet van om te verwoesten, zoo er niet terstond iets beters voor in de plaats gesteld kon worden. Bij zijn verblijf in de abtdij te St. Germain had hij voldoende gelegenheid om het teugellooze leven der monniken gade te slaan, al ging hij persoonlijk alleen met de besten onder hen om. Het was daarom wel vooral op zijn raad, dat Briconnet het besluit nam zijne abtdij te hervormen.

In het jaar 1513 liet Briconnet 30 monniken komen van de congregatie van Chesal Benoit en bracht hen in zijn klooster, waar de oude regel van armoede, eenzaamheid en onthouding weer met alle gestrengheid werd ingevoerd. De oudere monniken konden zich hieraan niet gewennen en gaven daarom de voorkeur aan vrijwillig vertrek. De nieuw gekomenen bleven bijna de eenige bewoners van het klooster, hetwelk sinds dien tijd tot de congregatie van Chesal Benoit behoorde. Deze nieuwe bewoners, onder wie zich verscheidene waardige mannen bevonden, maakten het verblijf te St. Germain voor Le Fèvre aangenamer; nog meer

vreugde verschafte hem Briconnet daardoor, dat hij aan verscheidene jongelingen van goede verwachting (zooals Pontanus, Vatablus en anderen), die gaarne in de nabijheid van hun leermeester en vaderlijken vriend vertoefden, in de ledige cellen van het klooster vrije woning gaf.

In dien tijd valt ook de kennismaking met Guillaume Farel, geboortig uit Gap in Dauphiné, het Z.O. gedeelte van Frankrijk, den eersten hervormer in den meest modernen zin des woords, den toekomstigen en onstuimigen vriend van Calvijn.

Ongeveer 1509 kwam hij te Parijs en begaf zich aan de studie. Tegelijk was hij zeer bekommerd over zijne zaligheid. „Inderdaad — zoo zegt hij zelf — het pausdom was nooit en is nog niet zoo paapsch als mijn hart geweest is. Satan had aan den paus, het pausdom en al wat daarmede verwant is woning in mijn hart geschonken.” Doch dit bijgeloof voldeed hem niet. Integendeel. „Van dwaas maakte het hem onzinnig.” Nu keerde hij zich tot de doctoren. „Van ellendig maakten zij hem allerellendigst.” Daarop beproefde hij Aristoteles tot leidsman te nemen. Alles is ijdel. Hij wendde zich tot den Bijbel, deze was hem nutteloos, „doch satan stortte mij zooveel vrees en twijfel in, dat ik mij wel wachtte bij het lezen van den Bijbel mijn eigen oordeel te volgen, en ik mij hield aan de ordonnantie en de uitlegging der Kerk nl. om paapsch den Bijbel te bezien; want ik kende niets anders.”

Toen werd Farel door God geleid naar Le Fèvre. „God, in Zijne genade en groote lankmoedigheid lettende op mij, zoo vreeslijk zondaar en groot afgodendienaar, deed er mij eenen vinden, die al de anderen overtrof. Deze heette meester Jacques Faber, [1]) die

---

[1]) De latijnsche naam of de naam onder de geleerden van J. Le Fèvre d’Étaples is Jacobus Faber Stapulensis.

meer eer aan de beelden bewees dan eenig ander persoon, dien ik ooit gekend heb, en die langen tijd voor hen geknield lag en dan zijne getijden opzegde, waarbij ik hem menigmaal gezelschap hield."

De tegengestelde karakters trokken elkander aan. De jonge hartstochtelijke man en de zachte grijsaard waren bijeen. De geloovigen, die de abtdij van St. Germain binnentraden, konden hen naast elkander zien, devoot geknield aan den voet van eenig beeld, maar vooral bij het beeld der Maagd; dan waren zij in de diepste aanbidding verzonken, en vervolgens bedekten zij het voorwerp hunner devotie met bloemen."

En toch, deze zelfde Le Fèvre neemt hem eens bij de hand en zegt: „Willem, God zal de wereld vernieuwen en gij zult het zien." Deze trekt hem „uit de valsche meening van verdienen," deze leert hem, „dat alles uit genade komt." „En zoodra dit mij gezegd was, geloofde ik het."

Aan het einde zijner universitaire studiën gekomen, liet Farel zich in Januari 1517 inschrijven op de rol der gegradueerden, die recht hadden op eene kerkelijke beneficie. En spoedig daarop maakte hij op raad van Le Fèvre gebruik van het voorrecht van ieder meester in de kunsten en verkreeg hij eene plaats als regent aan het college van den kardinaal Le Moine, toenmaals onder invloed van Le Fèvre de haard der wetenschappelijke en theologische renaissance in Frankrijk.

Farel stond in hooge achting bij zijne beide leermeesters, Le Fèvre en Roussel, ja genoot groot vertrouwen van vele andere personen. In 1521 is hij Le Fèvre gevolgd naar Méaux; met Roussel en de andere leerlingen helpt hij hem aldaar. Doch Farel en Roussel waren twee tegenstrijdige karakters. Zij scheiden. Roussel blijft en doet eerder kwaad dan goed aan Le Fèvre. Farel vertrekt, gedreven door eene onwederstandelijke

impulsie. Hij komt door Parijs en is waarschijnlijk aldaar in 1523 de stichter eener geheime kerk. Farel vertrekt van Parijs in hetzelfde jaar 1523, toen Calvijn in Parijs kwam om aldaar te studeeren. [1])

Eenigszins uitvoerig hebben wij de betrekking van Le Fèvre tot Farel geschetst, omdat voorzeker in den weg van Gods Voorzienigheid het een van de grootste verdiensten van Le Fèvre is, dat hij de geestelijke vader en onderwijzer is geweest van Farel, den grooten hervormer, die tot aan het sterven van Le Fèvre als een vriend hem liefhad en als een zoon hem eerde. Zoo weefde God een band tusschen Le Fèvre en Calvijn. In 1509, het geboortejaar van Calvijn, verscheen zijn Psalterium, de eerstgeborene onder de geschriften der hervormers. Door Le Fèvre won en leerde God Farel, den stichter van de Kerk, in welker schoot Calvijn tot de kennis der waarheid zou komen, en den man, die op het karakter en het leven van Calvijn zoo grooten invloed zou oefenen, de baanbreker voor den hervormer van Genève. Door de wijsgeerige geschriften van Le Fèvre, bewaarde de Heere Calvijn voor den doodenden invloed der sofisterij en leidde Hij hem in het spoor der echte wetenschap. God, Die zijn Raad van eeuwigheid heeft vastgesteld, Die hem voor ons verborgen houdt, heeft alle dingen, vóórdat Calvijn of iemand het wist, zoo voorbereid en geleid, dat Calvijn kon worden, wie hij moest zijn, en kon doen en wandelen in de werken, welke Hij bepaald had.

Eene zware krankheid — wij keeren tot de levensbeschrijving van Le Fèvre terug — welke langen tijd aanhield, verhinderde hem in 1516 in zijne geleerde werkzaamheden; eerst tegen het einde van 1518 was hij volkomen hersteld. Eenige tochten welke hij daarna

---

[1]) Zie Doumergue, blz. 89—91.

ondernam, strekten tot volkomene genezing, zoodat hij met versterkte krachten kon overgaan tot den arbeid, waartoe Briconnet, sinds 1516 tot bisschop van Méaux (ten N.O. van Parijs) aangesteld, hem riep.

Ondertusschen was een nieuw tijdperk van zijn leven ingetreden, nl. het tijdperk, waarin de haat der monniken, later onder leiding van Beda, tegen hem zou woeden; in den strijd tusschen vrijheid en slavernij, wetenschap en letterknechterij, geloof en bijgeloof, het Woord Gods en de menschelijke verdraaiing, had hij, al was hij zich daarvan wellicht niet volkomen bewust, partij gekozen. Hoe voorzichtig hij zich toch in zijn Psalterium en in den commentaar op de brieven van Paulus had uitgedrukt met het oog op de roomsche Kerk, hoewel hij er volstrekt niet aan dacht met haar te breken, hoe devoot hij zijne godsdienstplichten ook waarnam, zoo valt het toch licht te denken, met welke booze oogen de zeloten zijne vrijzinnige grondstellingen en uitingen beschouwen moesten. Toen hij zijnen commentaar over de brieven van Paulus uitgaf, waren de hartstochten nog niet zoo in beweging als eenige jaren later, toen de daad Gods, door Luther gewerkt, de beek in Frankrijk tot een stroom deed zwellen, toen de Hervorming in Frankrijk zich niet meer tot den kring der geleerden beperkte, maar ook in de kringen van het volk was doorgedrongen; vele vragen sliepen nog, welke een tiental jaren later den heftigsten strijd veroorzaakten. Daarom maakten zijne hier en daar verspreide opmerkingen tegen de overlevering minder opzien. Dat hij evenwel de in de Kerk gebruikelijke bijbelvertaling niet aan Hieronymus toeschreef, dat hij deze onnauwkeurig en foutief noemde en zich aanmatigde ze door eene betere van zijne hand te vervangen, daarover hieven eenigen der wachters van het valsche Zion een groot geschrei aan. Zij klaagden hem aan van ketterij en wil-

den een vonnis tegen hem verkrijgen. Doch ditmaal gelukte het hun nog niet. Hij stond in te hoog aanzien en had te veel ijverige scholieren en vrienden, dan dat de Sorbonne het kon ondernemen hem om eene onbesliste vraag te veroordeelen, bij welke de Kerk toch in den grond weinig belang had.

Nog feller traden zijne vijanden tegen hem op; en thans onder leiding van Natalis Beda, een kampvechter voor de orthodoxie, de later als kettermeester en ketterrichter zoo beruchte syndicus van de theologische faculteit te Parijs; toen hij in zijn werk, getiteld: „De Maria Magdalena et triduo Christi disceptatio, Paris ex off. H. Stephani 1517," de oude meening aantastte, dat Maria Magdalena, Maria de zuster van Lazarus en de zondares uit Lukas 7 dezelfde persoon was; en in zijne tweede uitgave in 1518 de overlevering bestreed, dat Anna, de moeder der maagd Maria, driemaal was getrouwd geweest: eerst met Joachim, toen met Kleopas, daarna met Salomas en dat zij in ieder dezer drie huwelijken eene dochter had, Maria geheeten, welke met Jozef, Alpheüs en Zebedeüs trouwden; de eerste Maria was dan de moeder des Heeren; de tweede de moeder van Jacobus den jongere, van Jozef den rechtvaardige en van Simon Judas; de derde de moeder van Jacobus den oudere en van Johannes. Tot het Woord Gods riep Le Fèvre de mannen der wetenschap.

Tevergeefs verzocht Le Fèvre hun deze vraag, als eene zuiver wetenschappelijke, rustig en zonder hartstocht te overwegen en ze niet ondoordacht onder het volk te brengen. „Ferte cito flammas, liber ardeat, ardeat auctor," draagt spoedig het hout aan; het boek brande en zijn maker brande, zoo riepen de monniken al, voordat zij het boek gelezen hadden. Zij smaalden en schimpten in hunne preeken op Le Fèvre en scholden hem voor een dwaas, een ongeloovige; en onwe-

tende Franciscanen, Karmelieters en Dominicanen, de gansche bende, zetten hunne pennen in beweging ter eere van het drievoudig huwelijk der heilige Anna en van de kerkelijke overlevering.

Beda schreef in 1519 eene verhandeling over Maria Magdalena tegen Le Fèvre en wist het door zijne rustelooze bemoeiingen zoover te brengen, dat de meening van Le Fèvre aangaande Maria Magdalena bij eene uitspraak der Sorbonne van 9 November 1521 veroordeeld werd. Toch, het is te begrijpen, was hij daarmede niet tevreden; hij wilde nog verder gaan en Le Fèvre door het parlement als ketter doen straffen; deze had evenwel machtige vrienden aan het hof, die zorgden dat het niet zoover kwam. Koning Frans I, die, waar zijne politiek of alleenheerschappij niet op het spel stond, zich weinig om de orthodoxie bekreunde en zich in alles, wat geleerdheid en theologie betrof, gaarne door zijne twee jaren oudere zuster Margaretha, toenmaals hertogin van Alençon (later koningin van Navarre en de grootmoeder van Hendrik IV) liet leiden, beschermde hem als een der uitstekendste mannen van zijn rijk. Door Budaeus opmerkzaam gemaakt op het hatelijke optreden der monniken tegen Le Fèvre, droeg hij aan zijnen biechtvader, Willem Petit, op het boek van Le Fèvre te onderzoeken. En toen deze verklaarde, dat dit boek niets bevatte, met de orthodoxie in strijd, en dat het in eene kritische vraag als deze aan een ieder geoorloofd moest zijn vrijelijk voor zijne meening uit te komen, gebood de koning aan het parlement Le Fèvre niet lastig te vallen. En 's konings schild was breed en sterk genoeg om den grijsaard voor den dood te vrijwaren.

Toen de Sorbonne de meening van Le Fèvre over Maria Magdalena veroordeelde, had deze de abdij van St. Germain alreede verlaten en woonde hij te Méaux (ten N.O. van Parijs) bij zijnen begunstiger en vriend

Briconnet, die in 1516 tot bisschop van Méaux was aangesteld en in 1518 na zijn terugkeer naar Rome, waar hij als gezant van den paus enkelen tijd vertoefd had, in zijn bisdom was opgetreden. Evenals hij vroeger zijne abdij hervormd had, wilde hij thans zijn bisdom reformeeren, de misbruiken afschaffen en onder geestelijken en leeken het licht der waarheid doen schijnen om de schromelijke onkunde te verdrijven.

Om in dien arbeid niet alleen te staan, omringde Briconnet zich met mannen, die hem met raad en daad konden bijstaan en aan wie de verbreiding van het Woord Gods evenzeer als aan hem ter harte ging. Deze mannen waren Le Fèvre en de uitnemendste zijner toenmalige leerlingen, zooals Farel, Rufus, Vatablus e. a. Le Fèvre vooral had het grootste aandeel aan de vrome pogingen van den bisschop; door zijnen langdurigen omgang met hem, had deze zijnen ijver aangespoord, opdat hij als opperherder getrouw zou zorgen voor de kudde, aan zijne hoede toevertrouwd. De bisschop nam Le Fèvre in zijn huis, gaf hem den 11den Augustus 1521 het bestuur over de Léproserie en benoemde hem in Mei 1523 tot generaal-vicaris.

Briconnet hield bestendig briefwisseling met Margaretha, de zuster des konings. Deze las met de dames van haar hof veel in de toen gangbare vertaling der Heilige Schrift. Door haar rijk verstand bemerkte zij de vele fouten, welke deze vertaling aankleefde, vooral sinds broeder Michel (door Briconnet naar haar hof gezonden) haar uit het oorspronkelijke had voorgelezen. Om deze redenen begeerde zij eene vertaling, welke beter, zuiverder en meer verstaanbaar was, vooral van het N. Testament. De koning hoorde welwillend naar hare begeerte en toonde zich bereid de invoering van zoodanige bijbelvertaling bij de godsdienstige samenkomsten te steunen.

Niemand was tot zulk een gewichtigen arbeid meer geschikt dan Le Fèvre. Spoedig na zijne komst te Méaux had hij zijnen commentaar op de vier Evangeliën voltooid. [1]) En door den bisschop daartoe aangezocht, greep hij volgaarne de gelegenheid aan om hem in zijnen arbeid voor de prediking van het Evangelie te ondersteunen en aan het volk, dat geen latijn verstond, de lezing van den Bijbel mogelijk te maken. Doch zou deze vertaling niet als eene kettersche worden uitgekreten, zoo moest zij nauwkeurig met de Vulgata overeenstemmen; dan alleen kon zij worden verbreid en de koning ze begunstigen. Dit had Le Fèvre al afgeleid uit het geschreeuw over zijne latijnsche verklaring op de brieven van Paulus. Derhalve vertaalde hij alleen naar de Vulgata, niet direct uit den grondtekst, al oefenden zijne vroegere studiën soms onwillekeurig eenigen invloed op zijne vertaling uit. De vier Evangeliën verschenen in Juni, het overige van het N. Testament in November van 1523. [2]) Daarna begon hij met de overzetting der Psalmen, welke in Februari van 1525 verscheen. [3]) Waarschijnlijk met opzet is deze vertaling

---

[1]) Commentarii initiatorii in quatuor Evangelia. Paris ap. Sim Colin, 1522, mense Junio. De voorrede is geschreven Meldis, a. 1521.

[2]) De fransche vertaling van het N. Testament:

Les choses contenues en ce présent livre: Une epistre exhortatoire. Le S. Evangile selon S. Matthieu, S. Marc., S. Luc., S. Johan. Aucunes annotations. Christus dixit Marc. XVI. Praedicate ev. omni creaturae. Qui crediderit et baptisatus fuerit salvus erit. Cum privilegio. Imprimé en la maison Simon de Colines — l'an de grace mil cinq cens XXIII le VIII jour du mois de Juing.

Bij het tweede deel staat aan het einde: Ceste seconde partie du N. T. contenant les Epistres de S. Pol, les Epistres catholiques, les Actes des Apostres, l'Apocalypse de S. Johan l'Evangeliste fust achevee de imprimer en la maison de Simon de Colines — l'an de grace 1523 le 6 jour du mois de Novembre.

[3]) Fransche vertaling der Psalmen:

Les choses contenues en ce present livre
Une epistre comment on doibt prier Dieu
Une table pour facilement trouver les Pseaulmes.

verschenen zonder den naam van Le Fèvre te noemen. Als curiositeit vermelden wij nog, dat Briconnet in Januari 1524 aan den koning en aan de hertogin Margaretha een afschrift zond van de vertaling der brieven van Paulus, naar de oude kunst met miniaturen versierd. In een begeleidend schrijven verontschuldigt hij zich wegens de late toezending, daar de koude in den arbeid vertraging had gebracht.

Hoewel de bisschop bij onderscheidene visitaties alreede opruiming onder de geestelijken gehouden, de ganschelijk onbekwamen verwijderd en wie nieuw aankwamen aan een streng onderzoek onderworpen had, zoo was toch het getal der ongeschikten nog zeer groot en alleen het kleinere deel was bekwaam om te prediken. De predikers, door den bisschop aangesteld, konden niet overal te gelijk zijn, en verscheidene weken konden voorbijgaan, voordat ieder hunner de 9 of 10 deelen van zijnen kring bezocht had. Toen nu het N. Testament van Le Fèvre gedrukt was, beval de bisschop aan de vicarissen om bij afwezigheid der predikers op Zon- of Feestdagen de in de Kerk gebruikelijke gedeelten van de brieven of van de evangeliën in die vertaling voor te lezen. Voor ieder dezer pericopen stelde Le Fèvre eene korte stichtelijke verklaring op, eene soort van homilie en liet toen, met bewilliging van den bisschop, de pericopen en verklaringen naar de orde van het kerkelijk jaar in één band drukken. De voorlezingen in de kerk werden daardoor nog nut-

---

Le Psaultier de David.

Argument brief sur chacun pseaulme pour chrestiennement prier et entendre aucunement ce que on prie.

Une exhortation en la fin.

Cum privilegio.

Imprimé en la maison Simon de Colines — l'an de grace 1525 le 17 jour du mois de Fefvrier.

tiger en het boek kon tevens tot huiselijke stichting dienen. [1]) Groot nut zou dit boek, ook voor het bisdom Méaux, hebben afgeworpen, zoo niet de roomsche ijveraars het verketterd en over den schrijver en zijne vrienden eene zware vervolging verwekt hadden. De crisis was voor Frankrijk aangebroken. Helaas, zij eindigde niet met de genezing, maar wel met aanvankelijk verderf!

In dat zelfde jaar 1525 voltooide Le Fèvre nog zijnen commentaar op de Algemeene Zendbrieven. Hij kon hem alreede niet meer in Frankrijk gedrukt krijgen, zoodat hij eerst in 1527 te Bazel verscheen. [2])

Het einde van 1525 bracht droeve toestanden voor Frankrijk. Na den treurigen afloop van den slag bij Pavia, was koning Frans I als gevangene in Spanje, zijne zuster Margaretha immer bezig om hem te vertroosten en te bevrijden en de regeering in de handen hunner moeder, Louise van Savoyen, die het oor meer leende aan de inblazingen der roomsche partij. Deze partij verhief zich stout, weet den treurigen staatkundigen toestand aan den voortgang der Hervorming en eischte hare volkomene onderdrukking. De Hervorming was ook in de laatste jaren zeer toegenomen in Frankrijk. Het protestantisme van Le Fèvre, versterkt door den invloed van Luther, had niet alleen zijne geleerde schrijvers, zijnen aanhang onder de machtigen, maar ook zijne vurige belijders en strijders en martelaren gekregen uit alle standen. Thans brak de storm der vervolging los over de protestanten in Frankrijk en in het bijzonder over het bisdom van Méaux; een storm, welke de frisch opgeschotene takken van den pas ge-

[1]) Les Epistres et Evangiles des cinquante et deux Dimanches de l'An, avecques briefves et tres utiles expositions d'ycelles.

[2]) Jacobi Fabri Stapulensis, theologi celeberrimi, commentarii in epistolas catholicas, Jacobi I, Petri II, Johannis III, Judae I. Nunc primum ab autore emissi et editi. Basileae ap. Andr. Cratandrum 1527, mense Augusto.

planten boom knakte en de schoone bloesems deed verwaaien.

De theologische faculteit trok 48 kettersche stellingen uit de 52 homilieeën van Le Fèvre. Op den 6den November werden deze als uitvindingen van den duivel en als kettersche stellingen veroordeeld. Daarbij werd verklaard, dat het boek moest worden verbrand met alle soortgelijke boeken en met allen, die het geschreven of gelezen hadden of doen prediken.

Toen dit vonnis verscheen, hadden de pogingen der monniken alreede hun gewenscht gevolg verkregen. Want door een besluit van het parlement van den 3den October kregen de pauselijke commissarissen de opdracht den doctoren der theologie Caroli en Mazurier, Gerard Rufus en ook Le Fèvre een proces aan te doen. Verschillende personen werden gevangen genomen en Briconnet ontving de boodschap zich naar Parijs te begeven ten einde zich aldaar te verantwoorden voor twee raden van het parlement. Dezen keer kon Le Fèvre niet op de bescherming van het hof rekenen, want ook Margaretha had met Augustus Frankrijk verlaten om in Madrid aan de bevrijding van haren broeder te arbeiden; van de inquisiteurs was niets goeds te verwachten, vooral zoo het uitkwam, wie de homilieeën geschreven had. Wellicht waren zij door een vriend gewaarschuwd; in allen gevalle, voordat Rufus en Le Fèvre gevat konden worden, namen zij de vlucht naar Straatsburg.

Dat Le Fèvre, zoo hij in Frankrijk gebleven ware, het met den dood had moeten betalen, blijkt wel hieruit, dat den 5den Februari 1526 een besluit van het parlement verscheen, hetwelk aan allen, die de kort geleden uit het latijn in het fransch vertaalde getijden, den psalmbundel, de evangeliën, de brieven van Paulus en andere boeken uit het Oude en Nieuwe Testament, zoowel als een gedrukt boek, dat de evangeliën en brieven voor

de Zon- en Feestdagen des jaars met zekere fransche verklaringen bevatte, in handen kregen, beval om deze binnen acht dagen bij de plaatselijke overheid in te leveren; tevens verbood het den boekdrukkers op straffe van verbeurte hunner goederen en verbanning uit het land, soortgelijke boeken te drukken.

In het einde van October of begin van November kwam Le Fèvre te Straatsburg, dat een toevluchtsoord voor vele vervolgden was; en waar hij zijnen vroegeren leerling Farel aantrof. Capito nam hem in zijn huis op en gedurende een half jaar leefde hij hier onder den aangenomen naam Peregrinus, doch door een ieder gekend en geacht. Hoe zal zijn hart bedroefd zijn geweest, als hij dacht aan Méaux en aan Briconnet, die geen moed had om te lijden, die geen lust had om te vluchten en die den euvelen moed had uit angst zich te verontschuldigen, die zich haastte om te herroepen, wat hij beleden, om uit te roeien wat hij gezaaid, om te verwoesten wat hij geplant had. „Briconnet was misschien — aldus zegt Merle d'Aubigné — het vermaardste voorbeeld van afval, hetwelk de Hervorming aanbiedt. Nergens zag men iemand, in de Hervorming zoo diep ingewikkeld en zoo ongeveinsd godvruchtig, zich zoo haastig tegen haar keeren."

Toen Frans I in 1526 weder in Frankrijk teruggekeerd was, betuigde hij zijn misnoegen over de handelingen van het parlement gedurende zijne afwezigheid. Hij en zijne zuster Margaretha haastten zich om Le Fèvre en Rufus terug te roepen. Trouwens, alreede tijdens zijne gevangenschap door eenen brief aan het parlement van 12 November 1525 uit Madrid, had Frans I zich voor Farel en Roussel geïnteresseerd. Opdat de grijsaard niet te dicht onder de oogen zijner vijanden zou wezen en om hem binnen de muren van zijn paleis voor de aanslagen zijner vijanden te beveiligen, benoemde hem

de koning tot opvoeder van zijnen nog zeer jongen derden zoon Karel. Als zoodanig woonde hij in het kasteel te Blois, waar het hof het grootste deel van het jaar vertoefde en waar Margaretha, die 24 Januari 1527 met Koning Hendrik van Navarre trouwde, een jaar daarna (7 Januari 1528) hare dochter Johanna (de moeder van Hendrik IV) ter wereld bracht. Tegelijk verkreeg Le Fèvre het opzicht over de kloosterbibliotheek, welke Lodewijk XII aldaar had bijeengebracht. Rufus stelde Margaretha in 1528 aan tot haren biechtvader en hofkapelaan; hij vergezelde haar op hare reizen; en daar zij zich dikwerf te Blois ophield, was hij menigmaal bij Le Fèvre en hielp hem o. a. bij de vertaling van de homilieën van Chrysostomus over de Handelingen, welken arbeid de koning aan hen beiden had opgedragen. Misschien nam hij ook deel aan de vertaling van het O. Testament, waarmede Le Fèvre, in zijn hoogen ouderdom nog altijd krachtig, zijn leven, aan wetenschap en godsdienst gewijd, bekroonde. Waarschijnlijk hadden de broeders in Straatsburg hem aangespoord, was hij er ook aldaar reeds mede aangevangen; in allen gevalle beschouwde hij het als zijne dure roeping zijne krachten, welke God hem verleende, tot dezen arbeid te gebruiken.

De vertaling van het O. Testament, met uitzondering van den Psalmbundel, welke reeds in 1525 verschenen was, werd in 1528 in vier banden te Antwerpen bij Martin Lempereur gedrukt, daar geen boekdrukker te Parijs het durfde ondernemen. In 1530 verscheen daarop de geheele Bijbel in één folioband. In 1534 verscheen bij denzelfden boekdrukker eene nieuwe verbeterde uitgaaf met nieuw keizerlijk privilegie en met aanmerkingen op den rand. Volgens de verklaring van den uitgever werd de tekst wederom zoowel met de beste uitgaven der Vulgata als met den oorspronkelijken tekst vergeleken; evenwel bleef de vertaling zooveel mogelijk

onveranderd, uitgezonderd enkele verbeteringen van sommige uitdrukkingen. In het begin is een kort overzicht van den inhoud der Heilige Schrift, geheel in protestantschen geest. [1])

Dit was zijn laatste werk, niet het geringste van de groote reeks, welke in 1492 begint; dit was de arbeid van den honderdjarige, te Straatsburg begonnen, te Blois voortgezet en te Nérac in het koninkrijk van Navarre, in het Z.W. van Frankrijk voltooid.

Langen tijd was hij niet in Blois gebleven. De kerkelijke horizont was wederom donker geworden; het concilie van Sens kwam bijeen, Berquin onderging den marteldood. In het einde van Mei 1530 richtte Margaretha eenen brief aan den grootmeester Anne de Montmorency, waarin o. a. deze regelen staan: „De goede Fabry heeft mij geschreven, dat hij zich een weinig onwel gevoelt te Blois, daar men hem het leven daar wat moeilijk maakt. Om van lucht te veranderen, zou hij gaarne enkelen tijd een zijner vrienden bezoeken, zoo de koning hem het genoegen wilde doen hem daartoe verlof te verleenen. Hij heeft de bibliotheek in orde gebracht, de boeken genummerd en den inventaris opgemaakt, welken hij overhandigen zal aan wien de koning daartoe zal aanwijzen. Ik verzoek u zijn verlof aan den koning te vragen." Het verlof werd verleend. Wellicht

---

[1]) La saincte Bible en francoys translatee selon la pure et entiere traduction de Sainct Hierosme, conferee et entieremeut revisitee selon les plus anciens et plus corrects exemplaires. Du sus ung chascun chapitre est mis brief argument avec plusieurs figures et histoires, aussy les concordances en marge audessus des estoilles diligemment revisitees.

Aan het einde staat: A la Louenge de Dieu soit. Ceste Bible fust achevee dimprimer le dixiesme jour de Decembre l'an Mil Cinq cens et Trente. En Anvers par Martin Lempereur. Spes mea Jesus. Met een privilegie van den Keizer, Donné en nostre ville de Mulines le quatriesme de Juillet, l'an de grace mil cinq cens et trente, de nostre Empire le premier.

Het privilegie voor de tweede uitgave is van 21 November 1533.

ging hij eerst naar zijn vriend Michel d'Arande in Dauphiné; daarna begaf hij zich naar Nérac, een veilig nestje tusschen de bergen en de zee.

Aldaar heeft Calvijn Le Fèvre bezocht. Beza verhaalt het in zijn leven van Calvijn als volgt: „In dien zelfden tijd (nl. in April 1534) ging hij naar Nérac, eene stad in Aquitanië, om dien grijsaard Jacques Le Fèvre d'Étaples te bezoeken, wien de koningin van Navarre bevrijd en in deze stad van haar koninkrijk geplaatst had. De doctoren der Sorbonne hadden hem met den dood bedreigd, omdat hij na langen en hevigen strijd aan de hoogeschool te Parijs de mathematiek en de philosophie hersteld en de scholastieke theologie bestreden had. De goede grijsaard ontving den jongeling, zag hem met genoegen en voorspelde hem, dat hij een uitnemend instrument zou zijn om het hemelsche Koninkrijk in Frankrijk te herstellen."

Treffende ontmoeting. De jongeling van 25 jaar, een groot geleerde alreede, en ook alreede een vluchteling om het geloof, en de grijsaard van bijna 100 jaar. Le Fèvre, de man van wetenschap, die zijnen geestelijken strijd eindigde met de uitgave zijner compleete bijbelvertaling; die volgens het getuigenis van een roomschen geschiedschrijver uit de dagen der Hervorming het meest tot de gevoelens van Calvijn neigde, reikt het zwaard over aan den jongeling, wiens leven zoo wonderlijk in enkele jaartallen met zijn leven samenvalt. God zal den ouden man nog zoo lang sparen, dat hij het monument zal zien, door de hand van den jongen beeldhouwer gehouwen uit het levende marmer, dat Le Fèvre sinds het jaar van Calvijns geboorte uit den bodem en van onder het stof had gehaald, nl. „de onderwijzing van den Christelijken godsdienst", uit den Bijbel geput en op den Bijbel gegrond. Niet in het minst om Calvijn en door Calvijn om de eere Gods is

Le Fèvre geweest wie hij was en gebracht waar hij moest zijn.

Niet langen tijd daarna is hij ontslapen. Wij hebben aangaande zijn levenseinde een nauwkeurig bericht van zijne koninklijke vriendin Margaretha aan Frederik II, keurvorst van de Paltz, hetwelk diens secretaris aldus beschrijft: [1])

„Toen de goede man Jacques Le Fèvre, geboortig uit Étaples in Picardië, die een der geleerdste mannen zijner eeuw was, zich in Parijs wreed vervolgd zag door de Sorbonnisten, trok hij zich terug in Nérac bij Margaretha, koningin van Navarre, zuster van koning Frans I. Deze vorstin, die de letteren liefhad, ontving dezen goeden grijsaard met vreugde en onderhield zich menigmaal met hem over verscheidene ernstige en verhevene zaken. Toen zij op zekeren dag plan had met hem te dineeren, deed zij vele geleerde mannen daarbij komen. Gedurende den maaltijd scheen de goede man zeer bedroefd en soms stortte hij zelfs tranen. Zoodra de koningin dit bemerkte, vroeg zij hem naar de reden en merkte zelfs schertsend op, dat hij liever tot hun genoegen moest bijdragen dan droefheid te toonen. „Helaas, mevrouw! — aldus antwoordde deze goede grijsaard haar — hoe zou ik vreugde kunnen hebben of tot anderer genot bijdragen, ik, die de slechtste mensch op aarde ben!" „„Welk groot kwaad kunt gij dan bedreven hebben — hernam de koningin — gij, die van uwe vroege jeugd af zulk een heilig en onschuldig leven

---

[1]) In 1538, twee jaren na den dood van Le Fèvre, was Hubert Thomas Leodius, secretaris van den keurvorst Frederik II, met zijnen meester te Parijs. Uit den mond van Margaretha, koningin van Navarre, hoorde hij het verhaal van den dood van Le Fèvre en nam het op in zijn boek: „Annalium de vita et rebus gestis illustrissimi Frederici II electoris Palatini, Libri XVI, authore Huberto Thoma Leodio, consiliario", dat in 1555 voltooid, maar eerst in 1624 uitgegeven is. Aldaar is dit verhaal te vinden op blz. 209.

schijnt geleid te hebben?”” „Mevrouw — zeide hij — ik ben thans 101 jaar en heb nooit eene vrouw aangeraakt en ik herinner mij niet eenig misdrijf bedreven te hebben, waardoor mijn geweten bezwaard zou kunnen zijn, als ik de wereld verlaat; doch één misdrijf is er, dat naar ik geloof niet verzoend kan worden.” Toen de koningin hem daarop drong dit aan haar bekend te maken, zeide deze goede man, snikkende: „Mevrouw, hoe zou ik voor den rechterstoel Gods kunnen bestaan, ik, die het Evangelie van Zijnen Zoon in alle zuiverheid onderwezen heb aan zoovele personen, die den dood te dier zake geleden hebben, terwijl ik zelf altijd den dood heb ontvlucht, zelfs op een leeftijd, waarin ik hem liever moest zoeken dan hem te vreezen.” De koningin, die eene natuurlijke welsprekendheid bezat en niet onbekend was met de Heilige Schrift, sprak hem toen zeer schoon toe en toonde hem door verschillende voorbeelden, dat soortgelijke zaak aan verschillende goede en heilige personen overkomen was, die met God in den hemel regeerden, terwijl zij er bijvoegde dat, hoe groot een zondaar men ook ware, men toch nooit mocht wanhopen aan de barmhartigheid en goedheid Gods. Degenen, die mede aan tafel zaten, voegden hunne vertroostingen bij die der vorstin; dit versterkte dezen goeden grijsaard. Vervolgens zeide hij: „Na mijn testament gemaakt te hebben blijft er mij dan niets over dan naar God te gaan, want ik gevoel dat Hij mij roept. Dus mag ik niet uitstellen.” De oogen op de koningin richtende, zeide hij: „Mevrouw, ik maak u tot mijn erfgename. Ik geef mijne boeken aan M. Gerard le Roux, mijne kleederen en mijne verdere bezittingen aan de armen. Het overige beveel ik Gode aan.” Lachende antwoordde de koningin: „„Wat zal ik dan van uwe erfenis krijgen?”” „Mevrouw — zoo antwoordde hij — voor u blijft de zorg om het mijne onder de armen te

verdeelen." „„Dat wil ik — hernam de koningin — en ik zweer u, dat dit mij grootere vreugde zal wezen dan zoo de koning, mijn broeder, mij tot zijn erfgenaam benoemd had."" Toen scheen die goede grijsaard veel vroolijker dan hij nog geweest was. „Mevrouw — zoo zeide hij — ik heb een weinig rust noodig." Tot degenen, die aan tafel zaten, zeide hij: „Adieu, Messieurs!" Daarop ging hij te bed liggen en terwijl men meende dat hij sliep, ging hij uit dit leven naar beter leven zonder eenig teeken van ongerustheid. De koningin liet hem luisterrijk begraven, terwijl zij wilde, dat zijn graf met marmer gedekt werd, dat zij voor hem had doen houwen. Zoodanig was het einde van dezen aanzienlijken persoon, over wien de vorstin zich te Parijs onderhield met Frederik II, keurvorst van de Paltz, toen deze aldaar was ziek geworden bij den terugkeer van zijne reis naar Karel V in Spanje."

Op zijn grafsteen liet de koningin deze woorden beitelen: „Ik laat mijn lichaam aan de aarde, mijne ziel aan God, al mijn goed aan de armen. Dit zeide Le Fèvre toen hij stierf." [1])

Zoo stierf hij in het jaar der groote zonsverduistering 1536, toen ook de geleerde Erasmus is henengegaan. Doch zijn heengaan was anders dan van Erasmus. Deze bedelde in zijne laatste jaren om de gunst van Rome, vroeger door hem bespot; deze was een strijder geworden tegen de Hervorming en kon geene achting of liefde verwerven bij de protestanten, hoewel zij zijne geleerdheid roemden; [2]) deze was de Bileam der 16de eeuw, getrouw aan zijn treurig woord aan Zwingli (3 Sep-

---

[1]) Corpus humo mentemque Deo, bona cuncta relinquo
Pauperibus. Faber haec dum moreretur ait.

[2]) Zie Merle d'Aubigné, Geschiedenis der Hervorming in de 16de eeuw, Dl III, blz. 680 (82). Dr. F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden. Leiden, D. Donner, blz. 218.

tember 1522) „dat hij de zaak van Christus levenslang zou voorstaan,” edoch met dit voorbehoud, „voor zooveel onze tijd het gedoogt”; deze liet geene zonen na, die zijnen strijd konden voortzetten. Doch Le Fèvre werd evenmin in zijn ouderdom als in zijne vroegere jaren bemind door de duisterlingen, de haters van het licht; deze werd geroemd om den rijkdom zijner kennis, om de bezadigdheid van zijn oordeel, maar ook om de zachtheid en eerlijkheid van zijn karakter. Deze stierf, zooals Macrinus (Maigret) een zijner vroegere leerlingen, in een lofgedicht het uitdrukte: [1]) „Toen hij bijna eene eeuw geleefd had blies hij, eerder door ouderdom dan door ziekte getroffen, zijne heilige ziel uit in de ijle lucht, terwijl Christus tot in het laatste op de lippen van den grijsaard zweefde en Christus en Zijn borgtocht alleen zijne stem en lof was. Zou ik dan twijfelen, dat hij den hemel is binnengegaan?” Le Fèvre was in zijn laatste niet minder een belijder des Heeren dan in zijne vorige jaren. Deze stierf, en hoewel hij nimmer eene vrouw had aangeraakt, liet hij een tal van zonen na, scholieren, die treurden om zijn sterven, die God dankten om hetgeen Hij in dezen grijsaard gegeven en door hem gewrocht had. In dat jaar verduisterde de zon, maar om met helder licht weer te schijnen. In dat jaar verdween er een licht Gods, doch niet omdat God het gansch duister wilde maken. Neen, in de plaats van den meester traden een tweetal anderen op: Guillaume Farel, zijn leerling, de baanbreker van

---

[1]) Aevi peracto jam prope saeculo
Morbo gravatus quam senio minus,
Efflavit instar dormientis
Sanctam animam in tenues auras.
Senis loquentis Christus ad ultimum
Versatus ore est, unaque vox fuit
Laus una Christus cautioque:
Et dubitem hunc adisse coelum?

het werk Gods in Genève; maar bovenal Calvijn, evenals hij uit Picardië, die voor zijn vertrek uit Frankrijk hem had bezocht, als wilde hij hem zijne achting en liefde nog bewijzen, in zijn leven door God zoo nauw verbonden aan Le Fèvre, geroepen om, juist nu de oude sterft, alle de draden der reformatorische beweging in zijne hand te grijpen en met zijn ijzeren wil, met zijne rijke en diepe kennis, met zijne ongeëvenaarde standvastigheid, met zijne taaie onverzettelijkheid, met zijn organiseerend talent eene vaste gestalte te geven aan hetgeen tot dusver nog ongevormd was.

Le Fèvre had Gods werk gedaan, Gods raad uitgediend; Calvijn, de jongeling van nog geen 30 jaar, nam op wetenschappelijk gebied de plaats van den honderdjarige in. God had Le Fèvre niet meer van noode op aarde en nam hem in den hemel; God had Le Fèvre op aarde gesteld, ook opdat Calvijn zou worden, wie hij moest zijn, en zou doen, wat God besloten had, dat hij moest doen.

Neen, Le Fèvre had niet tevergeefs geleefd, niet tevergeefs geleden, niet tevergeefs, tot aan zijn sterven, gearbeid. Hij is de vader der Gereformeerden, de voorganger van Calvijn!

II.

Zijn reformatorische arbeid.

Heeft het eerste hoofdstuk ons, zij het in beknopten vorm, kennis doen maken met het leven van Le Fèvre, in dit tweede hoofdstuk wenschten wij nader stil te staan bij zijnen arbeid op wetenschappelijk gebied, en wel in zooverre deze betrekking heeft op de Heilige Schrift. Want behalve op theologisch gebied heeft deze noeste werkman veel gearbeid op wijsgeerig terrein. En wel verre moge het van ons zijn dit gedeelte van zijnen arbeid te miskennen of gering te schatten, want deze zijn arbeid was voorbereidend voor de Hervorming, in zooverre hij daardoor heeft bijgedragen om de wetenschap in het algemeen weer vrij te maken en aan het denken den rechten vorm te geven; en zoodoende komt ook deze zijn arbeid der theologie ten goede. Bij de studie der Heilige Schrift bracht hij nu eenerzijds de vrijheid des geestes mede, welke hem reeds bij de studie der wijsbegeerte uit de sleur der school gevoerd had, en anderzijds dien vromen zin, welke hem in staat stelde tot de diepten van het Evangelie af te dalen. Zijn commentaar op de geschriften van Dionysius, in 1498 verschenen, bewijst alreede, dat hij zeer belezen was in de Heilige Schrift, hoewel hij zelf in de voorrede van zijn Psalterium in 1508 verklaart, dat hij voorheen nog niet dieper in de Schrift was doorgedrongen.

„Terwijl — zoo zegt hij aldaar — bijna alle studiën genoegen en nuttigheid verschaffen, beloven de goddelijke studiën niet alleen genoegen en nuttigheid, maar de hoogste gelukzaligheid. Zalig zijn zij, die Uwe getuigenissen onderzoeken. Gedurende langen tijd heb ik mij met menschelijke studiën bezig gehouden en de goddelijke nauwelijks met de lippen aangeraakt, want zij zijn heilig en mogen niet onbezonnen aangevat worden; doch reeds op zoo grooten afstand schitterde mij alreede zulk een licht tegen, dat mij daarmede vergeleken alle menschelijke wetenschappen duisternis schenen te zijn; zulk een geur kwam mij tegen, dat niets op aarde zoo welriekend is, het is als de reuk van een aardsch paradijs."

De werken van Le Fèvre kunnen gevoegelijk onderscheiden worden in drie deelen: 1. zijne uitgaven van Aristoteles en andere philosophische werken; 2. zijne uitgaven van de kerkvaders en andere mystieke schrijvers; en 3. zijne uitgaven ter verklaring en vertaling van de Heilige Schrift, wat wij in engeren zin zijnen arbeid op theologisch gebied zouden kunnen noemen. Deze zijn arbeid op theologisch gebied is begonnen met het opstellen van zijn Psalterium en is onafgebroken voortgezet, totdat God hem in hoogen ouderdom heeft opgeroepen. Deze arbeid, welke zeer omvangrijk is, kan, niet naar tijdsorde maar wel naar den inhoud der onderscheidene geschriften, in drie deelen worden gedeeld; nl. zijne uitlegging van de Schrift, zijne toepassing in eenige theologische geschriften en in zijne korte predikaties, en ten derde zijne vertaling der Schrift. Ieder van deze drie gedeelten wenschen wij na te gaan.

Evenals een handelaar in manufacturen het liefst wie door hem bediend worden naar het magazijn geleidt, opdat hij hun de kostbare stukken, de stoffen en waren, in hun geheel toone, zoo zoude ik u liefst de rijke werken van Le Fèvre in hun geheel toonen. Doch kan de

koopman zijne clientèle niet in zijn magazijn ontvangen, zoo neemt hij enkele stalen van de coupons, bezoekt zijne clientèle in hunne woning en pakt zijne stalen een voor een uit, opdat zij naar het enkele staal de geheele coupon beoordeelen kunnen; zoo moet ook ik mij tevreden stellen u enkele stalen van deze geestelijke coupons van Le Fèvre te laten zien. Weest verzekerd, dat het staal niet beter is dan de coupon en dat de waren niet minder zijn dan de monsters.

A. **Zijne verklaring van de Heilige Schrift.**

Deze kunnen wij leeren kennen uit een drietal werken van hem van uitlegkundigen aard; nl. zijn commentaar op de veertien brieven van Paulus in 1512 voor het eerst verschenen, zijn commentaar op de vier Evangeliën in 1522 uitgekomen en zijn commentaar op de algemeene Zendbrieven, welke in 1525 alreede geschreven doch eerst in 1527 in het licht gekomen is.

Is Le Fèvre uit philologisch en critisch oogpunt niet een baanbreker te noemen, zoo neemt hij uit exegetisch oogpunt eene voorname plaats in onder de uitleggers van het Nieuwe Testament, ja mag hij de baanbreker tot eene betere exegese geheeten worden. Tot op zijnen tijd had men zich gedurende vele eeuwen tevreden gesteld uittreksels uit de kerkvaders en andere geschriften samen te lezen. Daarbij geraakte de tekst op den achtergrond en diende meestal alleen tot aanleiding voor eene willekeurige allegorische verklaring, waarbij de uitlegger niet naar den inhoud van den tekst vroeg, maar er alles in zocht te vinden wat hij met eenige mogelijkheid er in konde leggen. Doch Le Fèvre paste op den Bijbel dezelfde methode toe, welke hij bij Aristoteles had aangewend; en evenals hij Aristoteles had verklaard door hem te lezen en zichzelven te doen ver-

klaren, zoo heeft hij ook met de Heilige Schrift gedaan. Het was zijn streven om in de plaats der gebruikelijke allegorie eene verklaring te geven, welke uit den tekst zelven voortvloeide; aan de woorden niet eene beteekenis te geven naar eigene gedachte, maar op te zoeken de beteekenis, welke zij hebben; doch ook niet alleen de uitwendige, historische beteekenis te kennen, maar den dieperen zin op te sporen en zich daarbij te doen leiden door den Geest, Die de Schrift gegeven had.

Eene enkele aanhaling ten bewijze. Bij zijne verklaring van Johannes 8 : 37 v.v. zegt hij: „Zij, die met hun verstand het goddelijke en wat den bovenaardschen Geest toebehoort trachten te begrijpen doen even dwaas als een beer of hert, die met hun verstand 's menschen verstand willen kennen. Het rechte begrip van de Heilige Schrift is dan ook verminderd en verdwenen, sinds de mensch begon door zijn eigen nadenken haar te willen kennen. Het menschelijk verstand is metterdaad dwaas en vermetel, zoo het meent met eigene kracht dit te kunnen doen. Want de woorden van den Geest worden niet door ons verstand doorgrond, evenmin als de farizeën den Heere Jezus konden verstaan, maar alleen door het geloof en den Geest van boven." „Om de Heilige Schrift te verstaan is de leering des Heiligen Geestes van noode, Die in het verborgen de gemoederen der nederigen en waarlijk geloovigen bezielt; want zoo wij niet door den Geest van God worden geleid, verliezen wij de vastigheid van het geloof." (Commentaar op 2 Petrus 3 : 16). „Het is niet onze zaak, maar die van den Geest Gods om ons den zin en de kennis eener voorspelling te geven; want nooit kan het menschelijke verstand dit weten, zoo het niet verlicht wordt met goddelijk licht door den Heiligen Geest, Die de profetie gegeven heeft." (Commentaar op 2 Petrus 1 : 20).

Geven de woorden, in het vorige aangehaald, enkele grondlijnen voor de wijze van uitlegging, welke Le Fèvre volgde, zoo wij nog nader deze uitlegging zelve nagaan, zal het blijken, dat zijn commentaar op de brieven van Paulus met recht het eerste protestantsche boek genoemd kan worden.

Let op het beginsel, wat men later het formeele beginsel zal noemen, door Le Fèvre op den voorgrond gesteld, nl. de souvereine autoriteit van het Woord Gods: „Hier vindt men de leer van Christus, en wie haar bestudeeren, zullen met vreugde water putten uit de bron des Heilands." (Voorwoord). „Laten wij den Heiland eeren door Zijne heilige orakelen te bestudeeren." (1 Tim. 6). „Laten wij de voorschriften en de dogma's der menschen niet volgen, welke geen grondslag hebben in het licht, dat van omhoog geschenen heeft." (Coloss. 3).

„Tegenwoordig doet men geheel anders dan die mannen deden, die van God bezield waren; (aldus beweert hij). Er zijn menschen, die aan het volk eene dwaze godsvrucht leeren in plaats van de leer van Christus. Waartoe dient mij het vasten; wat geeft het te vertrouwen op formuliergebeden, waarvan de schrijver onbekend is, en de apostolische voorschriften ter zijde te laten; wat nuttigheid heeft het te sterven in eene monnikspij, zoo men zijn geheele leven een wereldsch kleed gedragen heeft? Niets van alle deze dingen is door de leer van Christus bevolen. Overigens is het misschien meer bijgeloovig dan godvruchtig. Laten wij ons dan vastklemmen aan den Christus alleen en aan de apostolische leer. Want deze is voldoende, zij is de eerste en de voornaamste voor de zaligheid." (Romeinen 16).

Uit dit formeele beginsel, zoo nauwkeurig omschreven, volgt onmiddellijk het tweede, het materieele beginsel: de rechtvaardiging door het geloof.

Le Fèvre is in deze zaak wonder helder. „Het is bijna profaan (zoo zegt hij in zijne verklaring op 1 Corinthe 8) om te spreken van verdienste bij onze werken, vooral met het oog op God. Want verdienste schijnt geene genade te vragen, maar te eischen wat verschuldigd is; verdienste aan de werken toe te schrijven is bijna de meening te hebben van hen, die gelooven dat wij door de werken gerechtvaardigd kunnen worden; eene dwaling om welke vooral de Joden veroordeeld zijn. Laten wij dus niet spreken van de verdienste onzer werken, welke zeer gering of liever geene is, en laten wij de genade Gods prijzen, welke volkomen is. Men kan waarlijk alleen aan Christus' verdienste toeschrijven, Die alles verdiend heeft voor ons; doch wat ons betreft moeten wij bekennen, dat wij geene verdienste voor God hebben en moeten wij op Zijne genade vertrouwen."

Ge vindt niet alleen de negatieve, maar ook de positieve zijde van de groote protestantsche leer bij hem. „Maar, zult gij zeggen, is iemand ooit gerechtvaardigd zonder de werken der geschrevene of natuurlijke wet? Ja zeker, en wel ontelbaar velen. Wie zou niet weten, dat de moordenaar gerechtvaardigd is door het geloof alleen?" (Rom. 4).

Hieruit mag niet afgeleid worden, dat de werken z. i. ijdel zijn. Le Fèvre doet zijn best om den heiligen Paulus en den heiligen Jakobus te verzoenen. Zoo wij geene goede werken doen, wanneer dit ons mogelijk is, verliezen wij de genade der rechtvaardigmaking. Zou het overigens voor den geloovige mogelijk zijn geene goede werken te doen? „De werken, welke het geloof volgen, zijn het teeken van het levend geloof evenals de ademhaling het teeken van ons leven is. Het geloof is levend, en levend zijnde heeft het als teeken de levende werken."

„In werkelijkheid bestaat de rechtvaardigmaking noch

in het geloof noch in de werken. Want de duivelen gelooven ook. God alleen rechtvaardigt. En dit blijft, dat het onmogelijk is door de werken zonder het geloof gerechtvaardigd te worden, doch dat het wel mogelijk is door het geloof zonder de werken." (Romeinen 3).

Zoo belijdt Le Fèvre in dezen commentaar helder de beginselen van het Protestantisme, zoowel het eenige gezag der Heilige Schrift als de leer van de rechtvaardiging door het geloof; maar hij doet nog meer, hij valt de katholieke Kerk in hare dwalingen aan, hoewel hij er nooit toe gekomen is om met de roomsche Kerk als zoodanig te breken; en hij, de kalme, verstandige en oude van dagen heeft nooit iets losgelaten, voordat hij meer dan overtuigd was van de noodzakelijkheid. Volgens hem hebben de sacramenten geene magische kracht. „De afwassching in het materieele water van den doop rechtvaardigt niet, maar zij is het teeken van de rechtvaardiging door het geloof in Christus; want de waarneembare symbolen zijn de teekenen der goddelijke zaken en genadegaven." (Rom. 4). Derhalve is er geen opus operatum. En er is ook geene offerande meer in de mis. Verklarende (in Hebreën 8) hoe Christus door eene enkele offerande voor al de zonden der wereld voldaan heeft, zegt hij: „En wat nu dagelijks door den dienst van Zijnen priester geschiedt, dat is niet zoozeer een herhaald offer als wel de gedachtenis van en herinnering aan dezelfde offerande, welke eenmaal geschied is. Zoo dikwijls gij dit zult doen, zegt Hij, doet dat tot Mijne gedachtenis, want Hij heeft eens voor allen voldaan. En er is geen ander mysterie dan alleen in de tegenwoordigheid van Zijn lichaam en bloed; de gedachtenis aan die offerande en de goddelijke voldoening is voor allen heilzaam; en deze gedachtenis is Gode meer welgevallig tot aan het einde der wereld dan eenige offerande of gave."

Zoo tast hij de leer der roomsche Kerk aan, maar ook hare praktijken; hij, die nooit eene vrouw heeft aangeraakt, veroordeelt het coelibaat; hij, die altijd matig was in spijs en drank, bestrijdt het vasten en zegt: Laten wij alle nuttige en noodige spijzen gebruiken; hij, die een bidder was in der daad, valt de latijnsche liturgie aan: „De meeste menschen — zoo schrijft hij — als zij tegenwoordig bidden (of zij met den geest bidden weet ik niet) bidden in allen gevalle niet met het verstand, want zij bidden in eene taal, welke zij niet verstaan." (1 Corinthe 14).

Zijne verklaringen op de Evangeliën en de algemeene Zendbrieven zijn meer dan tien jaren later dan die op de brieven van Paulus. In die jaren heeft Le Fèvre door voortgezette studie meerder inzicht gekregen in het Woord Gods en door droeve ervaringen meerdere kennis van den treurigen toestand der Kerk; en ook de machtige beweging, welke God sinds 1517 door Luther in Duitschland en daar buiten verwekte, raakte met haren golfslag hem aan en droeg er toe bij hem verder voort te stuwen. Krachtiger dringt hij dan ook aan op de verkondiging van het zuivere Evangelie en op de verwijdering van alle menschelijke traditiën.

Enkele voorbeelden mogen het duidelijk maken.

„Niet alleen bij de Joden, bij de inwoners van Afrika en Azië — aanteekening op Johannes 9 : 4 — maar ook bij het grootste deel der inwoners van Europa is het nacht. Daar bijna de geheele wereld in blindheid ligt, ware het noodzakelijk, dat de God des ontfermens voorbijging, haar zage, hare oogen evenals die van den blindgeborene bevochtigde, opdat de werken des Vaders, de werken der grootste genade en van onuitsprekelijke goedheid, op nieuw door Zijn voorbijgaan geopenbaard mogen worden."

„Kunnen de menschen dan de wet Gods door nieuwe

overleveringen volkomen maken? Zeker niet. Wie dit beweert, wederspreekt Christus en Zijnen Geest. Wel is de oude mensch meer volmaakt geworden, doch de menschen hebben dit niet gedaan, maar God. En welke meerdere volmaaktheid zouden zij der nieuwe wet kunnen bijbrengen? Geene. Dit te denken is alreede goddeloos en godlasterlijk. Daarom is er geen sprake van menschelijke overlevering bij de openbaring Gods; deze blijve zuiver en onvervalscht." (Johannes 4 : 1).

In zijne voorrede voor de Evangeliën komen onder meer de volgende schoone zinnen voor: „Moge de eenige studie, de eenige troost, de eenige wensch van allen zijn het Evangelie te kennen, het Evangelie te volgen, overal dat Evangelie te bevorderen; mogen allen daarvan diep overtuigd zijn, dat onze voorvaderen, die eerste Kerk rood door het bloed der martelaren, het verstonden dat buiten het Evangelie niets te weten is alles te weten. — Mogen wij den vorm voor ons geloof ontleenen aan die eerste Kerk, welke aan Christus zoovele martelaars wijdde, welke geenen regel kende buiten het Evangelie, welke geen ander doel had dan Christus en geene vereering bewees dan aan den Drieëenigen God. Hij, Die boven alles te prijzen is, schenke ons met het wederkeerend licht des Evangelies die diepte des geloofs, dien zuiveren godsdienst."

„Ja — zoo roept hij uit bij de verklaring van Markus 13 : 10 — de tijd zal eenmaal komen, dat dit Evangelie overal zal gepredikt worden, den uitverkorenen ter zaligheid, den verworpenen tot verdoemenis; dat het zuiver gepredikt zal worden (daarvoor vertrouw ik op Christus) zonder bijvoeging van menschelijke overleveringen, wat thans nergens geschiedt. Want Christus is alles en Hij alleen kan door Zijne leer alles behouden."

„O Evangelie, bron van het levend water, dat naar

het eeuwige leven vloeit, wanneer zult gij in uwe zuiverheid heerschen? Wanneer zal Christus alleen alles in allen zijn?" (Johannes 4 : 32).

„Nu toont God, dat Hij Zijn Evangelie wil vernieuwen en alle vreemde leeringen, die van Hem afvoeren, wil ter zijde stellen." (3 Johannes : 7).

De vorige aanhalingen zijn voldoende ten bewijze, dat God in dezen Le Fèvre den man gegeven heeft, die niet als een jeugdig heethoofd of als een woeste beeldenbestormer de roomsche Kerk heeft aangevallen, maar die, voordat Luther was opgetreden of voor eigen persoon tot kennis der waarheid gekomen was, alreede de waarheid heeft beleden; en die, na Luthers optreden door diens arbeid versterkt en bevestigd, als een instrument Gods den Bijbel heeft gehaald van onder den zerksteen der dwaling, aan den Bijbel de plaats hergaf door God aan hem geschonken en die met nauwgezetheid, met een ijver, waarin de grijsaard den jongeling beschaamde, met piëteit dien Bijbel onderzocht om het goud Gods, evenals de mijngraver uit de mijn, voor het oog der wereld te doen schitteren. Voltooide hij niet, hij legde toch een goed fondament, een grondslag, waarop Farel, Olivetanus en Calvijn hebben voortgebouwd.

In zijne verklaringen op het Nieuwe Testament hoort ge de beginselen der waarheid, zooals zij later, dank vooral zij den wetenschappelijken arbeid van Calvijn, dieper belijnd, rijker en breeder ontvouwd en kloeker beleden zijn.

B. **Andere Theologische geschriften.**

De groote beteekenis der commentaren is uit het vorige genoegzaam gebleken. Wij willen in dit hoofdstuk op de overige theologische geschriften van Le Fèvre wijzen. En ook hieruit zal wederom blijken, wel-

ken grooten invloed deze Le Fèvre op zijn volk geoefend heeft, welken helderen blik God hem op de waarheid heeft gegeven, en hoe hij een Hervormer is te weinig bekend.

Tot deze geschriften rekenen wij een boekje over de Martelaren, [1] waarschijnlijk in 1515 of 1516 geschreven. Krankheid heeft hem denkelijk verhinderd het te vervolgen, want dit boekje is maar een begin eener martelaarsgeschiedenis, evenmin als hij zijn voornemen heeft volvoerd om de „gesta Confessorum" (de daden der Belijders) te beschrijven.

Ook zijne geschriften in 1517, 1518 en 1519 over Maria en Anna, waarop wij alreede blz. 13 en v.v. gewezen hebben, behooren hiertoe. Deze geschriften hebben hem den haat der monniken en de veroordeeling der Sorbonne bezorgd. De zaak zelve, waarover de strijd werd gevoerd, komt ons zeer onbelangrijk, ja zelfs belachelijk voor. Doch de groote beteekenis dezer geschriften is, dat Le Fèvre den moed had de overlevering aan te tasten, dat hij de Schrift op den voorgrond stelde en als de bron der waarheid eerde; dat hij het starre conservatisme aantastte, wat hem evenals een ieder, die dat vermeet, pijn berokkent.

Doch vooral willen wij de aandacht vestigen op de voorredenen of vermanende brieven, welke hij aan zijne vertalingen van gedeelten der Schrift deed voorafgaan en op zijne korte predikatiën voor de 52 Zondagen van het jaar.

In zijne „Epistre exhortatoire à tous Chretiens et Chretiennes," welke voorafgaat aan zijne vertaling van de vier Evangeliën (in 1523) zegt hij o. a.:

„Toen Paulus op aarde was en met de andere Apostelen en jongeren het Woord Gods predikte en ver-

---

[1]) Agones Martyrum mensis Januarii libro primo contenti.

kondigde, sprak hij: „Ziet, nu is het de welaangename tijd, ziet, nu is het de dag der zaligheid. Ook thans is de tijd aangebroken, waarin onze Heere Jezus Christus, Die ons eenig heil, de waarheid en het leven is, wil dat Zijn Evangelie zuiver in de geheele wereld verkondigd worde, opdat men niet meer door vreemde leeringen der menschen van den weg afdole. En opdat een ieder, die de fransche taal en niet de latijnsche verstaat, beter in de gelegenheid zij deze tegenwoordige genade aan te nemen, welke God in Zijne goedheid en ontferming ons thans door de liefde van Christus, onzen eenigen Heiland, aanbiedt, zoo zijn hier de Evangeliën zonder eenige bijvoeging of weglating uit het latijn in de gewone taal overgezet. — Zijn oneindige wil toont ons, dat het noodzakelijk is, dat allen, groot en klein, het heilige Evangelie kennen, waar Hij in dezen tijd dreigt ons de Turken, de vijanden van Zijn Rijk, te zenden om de zonden der Christenheid te straffen, welke groot zijn, zoo men zich niet spoedig tot Hem bekeert en alle dwaas vertrouwen op eenig schepsel en alle andere menschelijke tradities, welke niet redden kunnen, prijsgeeft en alleen het Woord Gods volgt, dat waarheid en leven is. — Zoo wij op een ander dan op Christus onze hoop en vertrouwen op het eeuwige leven stellen, zoo zijn wij nog in den nacht en zien het licht der zon niet, dat alles wat omlaag is helder maakt en alle licht, dat omhoog is, tot zich trekt. — Wij moeten weten, dat de menschen en hunne leeringen niets zijn, zoo zij niet door het Woord Gods bevestigd worden; Jezus Christus is alles, waarachtig God en waarachtig mensch; geen mensch is iets dan in Hem en geen menschenwoord is iets dan alleen in Zijn Woord. — En zoo sommigen het volk van Christus beletten willen om het Evangelie, dat de ware leer van God is, in zijne eigene taal te lezen, zoo mogen

zij weten, dat Jezus het oog op hen heeft, als Hij zegt: Wee u, gij wetgeleerden, die den sleutel der kennis weggenomen hebt, zelven zijt gij niet ingegaan en gij hebt verhinderd die wilden binnengaan."

In het vermanend schrijven, dat aan de uitgave der vertaling van het tweede deel (in November 1523 verschenen) voorafgaat, zegt hij hetzelfde met zoo schoone woorden: „Deze Heilige Schrift is het testament van Jezus Christus, het testament van onzen Vader, bevestigd door Zijnen dood en het bloed onzer verlossing. En wie zal den kinderen verbieden het testament van hunnen vader te hebben, te zien en te lezen? Daarom is het nuttig dit te hebben, te lezen en te hooren, niet maar eenmaal, maar geregeld in de kapittelen van Christus, d. i. in de Kerken, waar zoowel het eenvoudige als het geleerde volk moet vergaderen om het heilige Woord van God te hooren en te eeren."

Deze voorbeelden mogen volstaan om te bewijzen, dat Le Fèvre in deze voorredenen praktisch toepast wat hij in zijne commentaren heeft ontwikkeld, nl. dat er geen andere regel is voor het geloof dan de Heilige Schrift; dat zij de maatstaf is, waarnaar elk menschenwoord beoordeeld moet worden; dat er geen heil is dan alleen door Christus en dat de christen alleen op Hem, en niet op eenig schepsel, zijn vertrouwen stellen mag; dat het zoowel recht als plicht is van een ieder om de Heilige Schriften te bezitten en te onderzoeken.

Nog uitvoeriger, niet duidelijker, want het vorige is helder als kristal, ontwikkelt Le Fèvre deze gedachten in: „Les Epistres et Evangiles des cinquante et deux Dimanches de l'An avecques briefves et tres utiles expositions d'ycelles," in 1523 verschenen. (Zie bladzijde 17). Het jaar 1523 is voor de fransche Hervorming van groot gewicht, want toen heeft Le Fèvre, op aansporen van Briconnet, den bisschop van Méaux, zijne

overzetting van het Nieuwe Testament in de fransche taal voltooid. Er is reden om te veronderstellen, dat de kosten van deze uitgave gedragen zijn door den koning, op wiens bevel zij geschiedde, door zijne zuster Margaretha en door Briconnet, „dien bisschop, die zelf de waarheid predikte en goud noch zilver spaarde om boeken te geven aan hen, die de waarheid wilden hooren.” [1]) Hij verspreidde een groot aantal exemplaren onder de geestelijken zijner diocese. „Het gebeurde toen, dat op bevel van den koning de Evangeliën en de Brieven van den heiligen Paulus in de fransche taal gedrukt zijn en dat de voornoemde prelaat (Briconnet) meende de onwetendheid en ongeschiktheid der prelaten eenigszins te kunnen verhelpen door hun op te dragen om bij afwezigheid der predikers den Brief en het Evangelie van den dag aan hen, die tot hun kerspel behoorden, voor te lezen, opdat zij aldus, zooverre God hun daartoe genade verleende, het brood des Evangelies breken en het volk, aan hunne hoede toevertrouwd, voeden zouden.” [2])

De bisschop deed nog meer. Op zijn bevel deelde men gratis exemplaren uit aan al de armen der diocese, die er om vroegen. En op zijn verzoek verscheen het boek van Le Fèvre, dat de Brieven en de Evangeliën voor iederen Zondag bevatte, benevens korte verklaringen van dezelve, welke op den Zondag konden voorgelezen worden. Dit boek verscheen zonder den naam van den schrijver, maar het is zeker, dat Le Fèvre de schrijver er van was; vooral omdat de woede der roomsche partij zich tegen hem keerde. (Zie blz. 18 en v.v.). Spoedig werd het als kettersch en duivelsch veroordeeld en ten vure gedoemd. Dat zij, die schuw

---

[1]) Crespin, Histoire des Martyrs.
[2]) Guy Bretonneau. Histoire de la maison des Briconnets, blz. 168.

waren voor het licht des Evangelies, tegen dit boek toornden en het vreesden, is niet te verwonderen, want het licht der waarheid schijnt hier helder. De hoofdgedachten der teksten worden klaar en eenvoudig ontwikkeld en in warme, hartelijke en dikwerf aangrijpende bewoordingen den lezers voorgehouden. Eene reeks van aanhalingen moge dit staven.

De Heilige Schrift is de eenige regel des geloofs en ieder christen heeft het recht alles, wat hem als leer der waarheid wordt voorgesteld, aan dien regel te toetsen en te verwerpen, zoo het daarmede niet overeenkomt. „Mijne vrienden (aldus bij Johannes 10 : 1—10) laten wij door dit Evangelie leeren, dat er geene andere leer is om in het rijk van God te komen dan de stem en leer van Christus, Die alleen de goede herder is. En deze stem zullen wij kennen en hooren, als wij tot Zijne kudde behooren en nooit eene andere vertrouwen, zooals Hij in het vorige vers zegt, waarin en waardoor aan een ieder christen onherroepelijk de bevoegdheid is verleend om, wanneer iets bevolen en voorgesteld wordt, te beoordeelen en te overwegen of het overeenkomstig het Evangelie is of niet, om het aan te nemen, zoo het daarmede overeenstemt, en het beslist te verwerpen, zoo dit niet het geval is. En dit is zeker, dat een eenvoudig christen, van welken stand hij zij, zoo hij den Geest van God heeft, dit beter kan beoordeelen dan iemand anders, hoe geleerd deze ook moge schijnen. Laten wij derhalve éénen herder volgen en éénen leeraar hebben, nl. Jezus Christus.”

„De edelste oefening en de waardigste dienst, welke op aarde is, is het Evangelie te verkondigen en Christus te prediken. Zij, die zich de bevoegdheid toekennen om te prediken, moeten wel zorg dragen deze niet te misbruiken en dat satan niet de gedaante van een engel des lichts aanneme. Ja ook het volk moet oppassen om niet

verleid of bedrogen te worden, want het wel of wee der zielen hangt er aan. En of nu alle schepselen der wereld het willen of niet, toch is het alzoo dat ieder christen de volkomene bevoegdheid en de onherroepelijke macht heeft om alle leer, verordeningen, bevelen, besluiten en wetten der menschen te beoordeelen of zij met den Woorde Gods overeenstemmen of niet. De reden is klaar nl. deze, dat de een niet voor den ander sterft, maar dat een ieder voor zijn eigen persoon voor God moet verschijnen; en alleen op het Woord Gods kan men zeker steunen en vertrouwen. Daarom vermaant ons de Heere thans als Hij zegt: Wacht u voor de valsche profeten, de valsche predikers, die tot u komen in schaapskleederen d. w. z. met uiterlijken schijn; zij praten zoo aardig, zoo sierlijk, zoo zacht, zij bidden zoo aandachtig, zij zijn zoo eenvoudig gekleed, zij vasten zoo dikmaals, zooals de farizeërs vroeger ook deden; zelfs de slimste wordt door hen bedrogen, zoo hij hen alleen van buiten ziet. Doch inwendig zijn zij grijpende wolven, zij drijven handel met de sacramenten en het Woord Gods; Paulus zegt van hen, dat de waarheid Gods niet in hen is, omdat zij hun gewin voor vroomheid achten; en als valsche profeten prediken zij eene andere leer dan die des Evangelies." (Matth. 7 : 15—21).

„Men mag niets anders verlangen van hen, die ons het Woord Gods verkondigen dan dat zij daarin trouw zijn en ons slechts Zijn heilig Woord verkondigen, zonder het in eenig opzicht te veranderen, het geweld aan te doen of te verderven, want dit alleen kan ons behouden. — En zoo iemand, wie hij ook moge zijn, u iets anders predikt dan het Woord van God en van Christus, zoo is hij geen getrouw huisbezorger, uitdeeler en verkondiger van de verborgenheden Gods, maar een ontrouwe, een bedrieger, een verleider. Van dezulken is de wereld vol geweest en is zij nog vol en zal zij vol

zijn totdat de verborgenheden Gods d. i. Jezus Christus en Zijn Woord trouw gepredikt en in de wereld en de harten aller geloovigen opgenomen worden. En het behoeft de getrouwe predikers van het Evangelie niet te deren, zoo men mort en hen belastert, daar men booze dingen van hen zegt, want Paulus heeft het zich ook niet aangetrokken." (1 Corinthe 4 : 1—5).

„Zeer ongelukkig en ongeloovig zijn zij, die de prediking van het Evangelie willen verhinderen of werkelijk verhinderen. Wie zich tegen Gods Woord verzet, wederstaat God. Dat is eene misdaad van beleedigde majesteit, dat is eene lastering tegen den Heiligen Geest. Daarom mijne broeders, laat ons medearbeiden, opdat naar Gods bevel het licht des Evangelies overal henen gedragen worde." (Markus 16 : 14—20).

Wij kunnen ons door onze werken geene verdienste bij God verkrijgen, wij worden alleen gerechtvaardigd door het geloof; door het vertrouwen op Zijne genade in Christus geopenbaard. „Wanneer zal aan ons bevestigd worden, wat Johannes in zijne Openbaringen geschreven heeft, dat er geen nacht meer zijn zal? Die tijd is misschien alreede aanstaande. Want waarlijk iets dat zoo groot is vast te gelooven nl. dat wij zonder verdienste behouden en voor God rechtvaardig zijn, dat is geen werk der natuur, maar eene zeer bijzondere gave Gods, welke alleen aan Zijne vrienden ten deel valt. En wanneer wij soms mochten meenen, dat door ons en door onze werken onze zaligheid aanstaande zij, zoo is zij toch zeer ver. Alles is ons vergeven in Christus, zoo wij slechts het vaste en levende geloof hebben, dat God de Vader alles aan Christus heeft gegeven en dat Hij om Hem en door Hem allen alles geven en vergeven zal en dat Hij hen tot kinderen van het licht des geloofs wil maken in Hem, Die de ware dag is zonder duisternis, het ware licht des eeuwigen

levens. Hij is onze dag, ons licht, ons geloof, onze genade, ons heil, ons leven, ons alles. Zonder Hem waren wij niets en door ons zijn wij niets dan nacht, duisternis, ongeloof, zonde, verderf en dood." (Romeinen 13 : 11—13). „De vrucht des lichts is goedheid, waarheid en gerechtigheid, en deze gerechtigheid is eene rechtvaardiging, welke wij door het geloof hebben, niet door onze werken of verdienste, terwijl wij in ons de goedheid en de ontferming onzes Gods en de waarheid Zijner beloften gevoelen." (Efeze 3 : 1—9). „Wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zoo staat er, zal zalig worden; wie niet geloofd zal hebben, zal verdoemd worden. Er staat niet: wie gelooft en goede werken doet, zal zalig worden, maar alleen wie gelooft; niet alsof het niet altijd noodzakelijk was het goede jegens zijnen naaste te betrachten. Want evenals een levend mensch noodwendig zonder bevel eet en drinkt, opstaat en zich nederzet, daar hij niet anders kan doen; zoo is het ook met het geloof, dat wanneer het levend is onfeilbaar en als van zelf alle goede werken voortbrengt, want Christus is altijd daarbij tegenwoordig. Daarentegen waar het geloof dood is en waar ongeloof heerscht, daar is geene zaak ooit goed, hoe kostelijk, volkomen en heilig zij ook moge schijnen, want Christus is daarbij niet tegenwoordig." (Markus 16 : 14—20).

Daarom moeten wij ons vertrouwen niet op de heiligen stellen; en de vereering van de maagd Maria, zooals zij veelvuldig geschiedt, is godslastering. „God en onzen Heere Jezus Christus moeten wij aanroepen in onzen nood, geen engel of een ander schepsel; aan Hem moeten wij onze zielen aanbevelen." (Hand. 7 : 54). „Door Zijn antwoord (Lukas 11 : 28) heeft onze Heere ons willen leeren, waar al ons heil ligt en vanwaar het komt nl. dat wij het Woord Gods hooren en bewaren; want de heiligheid der maagd Maria en van alle engelen en heiligen

van het paradijs zal ons niets baten, wanneer wij niet, zooals betamelijk is, het Woord Gods eeren, hooren, bewaren en betrachten" (Lukas 11 : 14—28). „Al het goede, alle eer, genade en heiligheid der maagd Maria moet aan haren Zoon, haren Schepper en haren Vader toegeschreven worden; wie anders doet, lastert en handelt kwalijk jegens moeder en kind. Want hij doet een gruwelijken roof, zoo hij de eere des Scheppers aan het schepsel geeft. In te veel plaatsen staat men dit helaas toe, deels uit kinderachtige, oudwijfsche en bijgeloovige vroomheid of liever uit satanische verblinding, deels uit niet te verzadigen begeerte naar aardsch gewin." (Mattheüs 1 : 1—6).

„Wij zijn geene knechten meer onder de wet, onder de letter, gebonden aan de uiterlijke offers en aan het vertrouwen op uiterlijke werken, maar wij zijn zonen; en als wij zonen zijn, zoo zijn wij erfgenamen van onzen Vader; en zoo aan onzen Vader alle goederen van hemel en aarde behooren, zoo zijn wij erfgenamen van alles; en dat door onzen Heere Jezus Christus, Die onze God en, voorzoover Hij mensch is, onze broeder is. O, hoe edel moeten wij zijn, die zulk een edelen Vader hebben! machtig in geloof en hoop, daar wij eenen zoo machtigen, waarachtigen en goeden Vader hebben! Hoe heilig moeten wij leven, daar onze Vader alle heiligheid overtreft! Naar de gelijkheid Gods en van onzen Heiland Jezus Christus, den eerstgeborenen Zoon van God, moeten wij leven; wij moeten geen knechten der wet zijn; wij moeten leven in de vrijheid des Geestes, niet in de vrijheid des vleesches, niet in de letter en de eerste beginselen der wereld, het waarnemen van uiterlijke dingen, zooals vroeger de offers, reinigingen en uiterlijke werken, waarop zij hun vertrouwen stelden; maar in het geloof en het vertrouwen op God alleen, in eene verstandige offerande, wanneer wij ons lichaam, dat

door den Heiligen Geest gedood is, Gode aanbieden evenals onze Heere Jezus Christus Zich voor allen aan Zijnen Vader heeft aangeboden. Dit is het offer van den christen en van een ieder, die weet dat hij een zoon van God is en een navolger van Jezus Christus, den grooten Zoon van God.” (Galaten 4 : 1—7).

Uit deze reeks van aanhalingen blijkt genoegzaam welk een schat in dit boek aan de geloovigen in Frankrijk geboden werd. Eenvoudig en helder legt het de dwalingen bloot van Rome’s Kerk en ontvouwt het de schatten van Gods Woord. Daarom is het niet te verwonderen, dat ijveraars en monniken, die de waarheid om des gewins wille verduisterden, op dit boek en zijnen ongenoemden maar niet onbekenden schrijver fel gebeten waren. Moeilijk viel het hun niet gemeende ketterijen in dit boek te vinden. Het boek moest weg en de schrijver moest weg. Een steen des aanstoots en eene rots der ergernis was het voor velen, maar ook voor velen een leerboek en troostboek, lamp, richtsnoer en medicijn!

C. **Zijne vertaling van de Heilige Schrift.**

In de derde plaats noemden wij als van groote beteekenis zijne overzetting van de Heilige Schrift. De Heere, Die zoowel regeert door Zijne algemeene als door Zijne bijzondere genade, heeft de kunst om te drukken bekend doen worden juist vóór de Hervorming. Zonder de boekdrukkunst had de Hervorming nooit kunnen worden wat zij geweest is. Haar doel was het toch het Woord Gods openbaar te doen worden aan allen, te doen onderzoeken door allen. En dat kon niet, zoo Gods Woord gepredikt en gelezen werd in de taal, welke slechts enkelen verstonden; maar eerst, zoo een ieder in zijne eigene taal, in welke hij geboren was, het konde hooren en lezen. Da Costa zegt het zoo schoon in zijn: „Een lied in 1840”:

„De Schrift,
het eerste, ging van toen vertienmaalduizendvuldigd
naar 's aardrijks hoeken uit."

De Hervorming is in Duitschland eerst nationaal geworden door Luthers overzetting van de Heilige Schrift in de landstaal. De Bijbel kreeg eene plaats in de huizen, werd *het* meubel in de woningen, en — de Hervorming had vasten voet. En hoewel het in Frankrijk door verschillende omstandigheden minder luidruchtig geschiedde, heeft toch de overzetting der Heilige Schrift aldaar dezelfde beteekenis gehad als in Duitschland.

De vertaling van de Heilige Schrift in de fransche taal, de volksvertaling, was het werk van Le Fèvre. Wij willen eerst nagaan zijne vertaling van het Oude-, daarna die van het Nieuwe Testament en volgen daarbij de schoone dissertatie van Alfred Laune, getiteld: „La Traduction de l'Ancien Testament de Lefèvre d'Étaples, 1895"; en van Paul Quiévreux, getiteld: „La Traduction du Nouveau Testament de Lefèvre d'Étaples, 1894."

De vertaling van het Oude Testament is eerst in gedeelten geschied en uitgegeven en daarna in het geheel. Dit blijkt uit de volgende lijst der onderscheidene uitgaven:

1523 (1524 nieuwe stijl) 16 Februari. Les Psaumes, te Parijs in 8° bij Simon de Colines.

1525 (1526 nieuwe stijl) 17 Februari. Les Psaumes, te Parijs in 8° bij Simon de Colines.

1528, 30 April. Les chinq livres de Moyse, te Antwerpen in 8° bij Martin Lempereur. 1ste deel.

1528, 19 September. Les Prophètes, te Antwerpen in 8° bij Martin Lempereur. 4de deel.

1530. Les Psaumes de David avec Esaie XLIV 1530, 12 Augustus. Tobie—Maccabées, te Antwerpen in 8° bij Martin Lempereur. 3de deel.

1530, 10 December. La Bible entière, folio uitgave, te Antwerpen bij Martin Lempereur.

1532, 1 Juli. Josué—Esdras, te Antwerpen in 8° bij Martin Lempereur. 2de deel.

1534, 6 April. La Bible avec les variantes de l'hébreu et du grec, folio uitgave, te Antwerpen bij Martin Lempereur.

1541. La Bible, herdruk van de uitgave van 1534, folio uitgave, te Antwerpen bij Antoine de la Haye.

Uit deze lijst blijkt, dat de oorspronkelijke uitgave van het Oude Testament op twee verschillende tijdstippen en plaatsen verschenen is. De Psalmen zijn te Parijs uitgekomen bij Simon de Colines in 1524 en de andere boeken in vier deelen bij Martin l'Empereur te Antwerpen, in 1528. Sinds de strenge edicten van het parlement van 13 Juni 1521 en 2 Maart 1522 kon noch durfde eenig boekdrukker in Parijs zich er mede belasten.

Opmerkelijk is het, dat deze uitgaven niet den naam van Le Fèvre vermelden, maar zonder opgave van naam verschenen; niet alleen uit bescheidenheid van den schrijver is dit geschied, maar wij vermoeden, dat het opzettelijk heeft plaats gehad, nl. om deze vertaling ingang te doen vinden bij allen, zoowel bij roomschen als bij hen, die de nieuwe leer toegedaan waren. In den beginne gelukte dit ook, ja velen hielden den overzetter voor een roomsche. Toch behoeft er thans geen twijfel voor ons te bestaan, dat Le Fèvre de overzetter geweest is, die de jaren van zijnen ouderdom aan dit gewichtige werk gewijd heeft (zie bladzijde 21); zijn verblijf te Blois en te Nérac gaf hem daartoe zoo geschikte gelegenheid.

En wij hebben den arbeid van Le Fèvre niet gering te achten. Want vertaalde Le Fèvre in het begin den Bijbel door slaafs de latijnsche vertaling (de Vulgata) te volgen, niet omdat hij bang was aan den voor heilig geachten tekst van de Vulgata te komen, maar omdat

hij zichzelven geene voldoende autoriteit of kennis toekende om met vrucht dit te ondernemen; zijne uitgave in 1534 is van anderen aard. Toen toch verscheen de eerste bijbel in de fransche taal, in welken men zonder moeite kon nagaan de vele en soms gewichtige afwijkingen der Vulgata van de oorspronkelijke handschriften. Het behoeft ons dan oök volstrekt niet te verwonderen, dat de uitgave van 1534 en die van 1541, eene herdruk der uitgave van 1534, streng veroordeeld werden door de roomsche Kerk; hoewel zij de approbatie hadden der doctoren van Leuven en privilegie van keizer Karel V, werden beide uitgaven toch op verzoek van koning Filips II en van den hertog van Alva opgenomen onder de verbodene bijbels in het aanhangsel, gevoegd bij den index der boeken, op het concilie van Trente verboden.

De uitgave van 1534, in onderscheiding van de vorige, was meer dan eene vertaling uit het latijn, was ook eene bewerking naar het oorspronkelijke. En zoo wij nu letten op den zeer hoogen leeftijd, welken Le Fèvre toen had, en weten dat Le Fèvre geen hebreeuwsch kende, maar het zich op dien hoogen leeftijd heeft eigen gemaakt, dan moeten wij met bewondering roemen de rijke gaven, welke God de Heere aan dien man in zijne grijsheid geschonken heeft. Bij anderen is dan gewoonlijk het geheugen verzwakt, het oordeel stomp geworden, de energie gedoofd, de lichamelijke kracht gering; doch bij dezen schier honderdjarige schenen met het klimmen der jaren lust en kracht en moed eer toe te nemen dan te tanen. Groen en frisch bleef deze boom, zelfs in den wintertijd.

Wat de vorige uitgaven betreft, is het eigenaardig en voor de verbreiding hoogst bevorderlijk, dat zij in deelen verschenen zijn en in octavo formaat. De kleine stukken en het handige formaat maakten, dat zij tegen

niet te hoogen prijs verkrijgbaar en zeer gemakkelijk te gebruiken waren. De uitgave in 4 deelen, welke in 1528 begonnen is, is bijna niet meer te vinden.

Is de verdienste van Le Fèvre groot voor de overzetting van het Oude Testament in de fransche taal; eigenlijk loopt deze arbeid van het verschijnen van zijn Quintuplex Psalterium in 1508 of 1509 tot zijnen dood; niet geringer is zijn waardij en arbeid voor de overzetting van het Nieuwe Testament.

Alreede in den vermanenden brief, gedateerd 8 Juni 1523, welke voorkomt in de uitgave der vier Evangeliën, wijst Le Fèvre op de groote beteekenis van eene vertaling der Heilige Schrift in de volkstaal. „Hoe zullen zij het Evangelie prediken — zoo schrijft hij — aan alle creatuur (Markus 16)? Hoe zullen zij leeren te houden alle dingen, welke Jezus geboden heeft (Mattheus 28), zoo zij niet willen, dat het eenvoudige volk in zijne eigene taal het Evangelie Gods zie en leze? Hiervan zullen zij in den dag des oordeels rekenschap moeten geven voor den rechterstoel van den grooten Rechter."

Naar tijdsorde is het Nieuwe Testament, hetzij in gedeelten, hetzij in zijn geheel, hetzij met het Oude Testament, vertaald door Le Fèvre, in de volgende uitgaven verschenen:

1523, 8 Juni, les quatres Evangiles, 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1523, 17 October, les Epitres, 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1523, 31 October, les Actes, 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1523, 6 November, l'Apocalypse, 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1524, Nouveau Testament (in 3 deelen), 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1524, 12 April, les quatre Evangiles;

1524, Epitres, Actes et Apocalypse, 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1524, 22 November, les quatres Evangiles, 8° te Antwerpen bij Guill. Vostermann;

1524, 14 December, les Epitres, 8° te Antwerpen bij Guill. Vostermann;

1525, 4 Januari, Actes et Apocalypse, 8° te Antwerpen bij Guill. Vostermann;

1525, 10 Januari, Epitres, Actes et Apocalypse, 8° te Parijs bij Simon de Colines;

1525, Nouveau Testament (in 3 deelen), 8° te Bazel bij Johann Schabeller;

1525, Nouveau Testament, 8° te Parijs bij Simon du Boys;

1525, Nouveau Testament, 8°;

1528, Nouveau Testament, te Antwerpen bij Guill. Vostermann;

1529, Nouveau Testament, 12°;

1530, 10 December, Nouveau Testament (gedeelte van den geheelen Bijbel), folio, te Antwerpen bij Martin Lempereur;

1531, 1 Juli, Nouveau Testament, 8° te Antwerpen bij Martin Lempereur;

1532, Nouveau Testament, 12° te Antwerpen bij Jean Grapheus;

1534, Nouveau Testament (gedeelte van den geheelen Bijbel), folio, te Antwerpen bij Martin Lempereur.

Deze bijzonderheden, en hetgeen wij verder over Le Fèvres vertaling van het Nieuwe Testament schrijven, ontleenen wij voornamelijk aan het bovengenoemde werk van Quiévreux, de dissertatie, waarmede hij 6 November 1894 promoveerde aan de faculteit van fransche theologie te Parijs. Dit werk is vrucht van nauwgezet wetenschappelijk onderzoek en van groote piëteit. Het

laatste blijkt o. a. uit zijne inleiding, waarvan wij een gedeelte opnemen:

„Voordat wij het plan hadden opgevat hiervan eene speciale studie te maken, waren wij op de Bibliothèque Nationale om een van de zeldzame en kostbare exemplaren van de vertaling van het Nieuwe Testament te bezichtigen. Daarna kwam het denkbeeld bij ons op om dit werk meer nauwkeurig te bestudeeren; dit werk, dat men de eerste vertaling naar den grondtekst noemen kan. Dit werk van godsvrucht en geloof, voldoende om het leven van een mensch te vullen, is ondernomen door een grijsaard van 79 jaar, die zoo grooten en machtigen invloed geoefend heeft op den oorsprong der Hervorming te Méaux en te Parijs. Eene andere zaak van beteekenis is, dat Olivetanus zich tevreden stelde om voor zijne vertaling van het Nieuwe Testament den tekst van Lefèvre te herzien. Calvijn herzag in 1559 den tekst van Olivetanus; en na hen deden dit in 1588 de predikanten van Genève en op verschillende tijdstippen Desmaretz, Ostervald en Martin. Zoo is de vertaling van het Nieuwe Testament door Lefèvre de moeder van onze tegenwoordige vertalingen, welke naar Ostervald genoemd worden. Ten slotte, Lefèvre was uit Etaples, eenigermate onze landgenoot, een kind van dat dappere Picardië, dat reeds het aanzijn geschonken had aan Gryard des Moulins, aan Jean de Rély, en dat na Lefèvre ook onder zijne kinderen nog moest rekenen Olivetanus, Calvijn, Vatables, Desmaretz en onder de drukkers, Simon de Colines, Pierre de Wingle, de Tournes, Jean Crespin, alle namen met roem en eer bedekt in den arbeid van het vertalen en drukken der Heilige Boeken."

De Heere heeft Le Fèvre allengskens voorbereid en geleid tot het vertalen der Heilige Schrift. Guillaume Farel zegt er van in 1530 in zijnen brief: „A tous Seig-

neurs et peuples et pasteurs": „Nadat deze goede Fabry gewerkt had in de legenden der heiligen, en nadat hij vernomen had hoe groote afgoderij bedreven werd in het aanbidden der heiligen en hoe deze legenden daartoe bevorderlijk waren evenals sulfer om vuur aan te steken, liet hij dit alles na en legde zich met kracht toe op de Heilige Schrift." Het is moeilijk om precies den datum aan te wijzen, waarop Le Fèvre zijne vertaling van het Nieuwe Testament begonnen is. Verontrust door het optreden der Sorbonne tegenover zijne geschriften over Maria Magdalena (1517—1519), had hij de abtdij van St. Germain des Près verlaten om bij Briconnet, zijn leerling en vriend, die sints 1517 bisschop van Méaux was, eene schuilplaats te zoeken. In Augustus 1517 was hij niet meer in St. Germain des Près. In 1519 deed hij eene reis en hij schijnt zich niet vóór 1521 bij Briconnet gevestigd te hebben. De bisschop ontving hem en gaf hem woning in zijn eigen huis. Waarschijnlijk heeft Le Fèvre het jaar 1521 voor een gedeelte en het jaar 1522 geheel aan zijne vertaling gewijd.

Hij had dit werk ondernomen op verzoek van Briconnet en van wie hem omringden zooals Gerard Roussel, Vatables, Farel; en vooral op aandrang van de koningin-moeder Louise d'Angoulème en hare dochter Margaretha, zuster van koning Frans I. Dit vermeldt hij zelf in zijnen „vermanenden brief aan alle christenen", welke aan het tweede deel van het Nieuwe Testament voorafgaat (6 Nov. 1523): „En thans heeft het der goddelijke goedheid behaagd om de edele harten en de christelijke verlangens van de aanzienlijkste en machtigste dames en princessen van het rijk op te wekken ten einde opnieuw het Nieuwe Testament te doen drukken tot stichting en vertroosting van haar zelven en van de inwoners van dit koninkrijk, opdat het niet alleen een zeer christelijk koninkrijk heete, maar ook metterdaad zij. Daarom zeer waarde broeders

en zusters in Jezus Christus, zoo menigmaal gij dit Nieuwe Testament leest, moet gij in uwe gebeden niet vergeten de zeer edele harten, die u deze weldaad en deze zoo heilzame en goddelijke oefening verschaft hebben; door hunne bemiddeling hebt gij alreede het eerste deel ontvangen nl. de vier Evangeliën van Jezus Christus, die als vier geestelijke paradijsstroomen zijn, door welke deze wijsheid en levensleer vloeit."

Insgelijks verklaart J. Hermite, secretaris van Briconnet: „Op bevel van den koning liet men de Evangeliën en de Brieven van den Heiligen Paulus in het fransch drukken."

Deze twee getuigenissen bevestigen zonder eenigen twijfel, dat Frans I en zijne onmiddellijke omgeving nl. Margaretha en de koningin-moeder hun aandeel hadden in de vertaling en het drukken van het Nieuwe Testament.

Het werk werd in Parijs uitgegeven bij Simon de Colines in afzonderlijke deelen. De Evangeliën verschenen 8 Juni 1523. De exemplaren van deze uitgave zijn hoogst zeldzaam. De andere gedeelten kwamen uit: 17 October 1523 de Brieven van den Heiligen Paulus en de Algemeene Zendbrieven, 31 October de Handelingen, 6 November de Openbaringen. Te zamen vormen deze stukken het tweede deel.

Dit boek is een der eerste boeken in het fransch, die van de pers van Simon de Colines verschenen zijn. De naam van den vertaler is niet in het boek te vinden evenmin op den titel of aan het einde der vermanende brieven. Waarschijnlijk geschiedde deze weglating om twee redenen. Ten eerste uit bescheidenheid. Hiervan hebben wij een bewijs, wanneer hij aan de gebeden der lezers aanbeveelt de edele harten, die hun dit goed verschaft hebben, en zichzelven geheel vergeet. Eveneens handelde twaalf jaren later Olivetanus, die zich „de geringe en kleine vertaler" noemde en die zijne vertaling

teekende, zonder naam of plaats op te geven, Belisem de Belimakom. De tweede reden zal wel zijne vrees voor de Sorbonne geweest zijn, die erg op hem gebeten was en die reeds vóór het einde van 1523 de verhindering der uitgave verzocht. Overigens belette dit niet, dat hij van den beginne als de vertaler beschouwd werd.

Ook het formaat der uitgave moet onze aandacht trekken. Tot nu toe waren de bijbelvertalingen in de volkstaal uitgekomen in folio (zooals de bijbels van Jean de Rély) of in quarto (zooals het Nieuwe Testament van Julien Macho). Deze uitgave was octavo-formaat en kwam in gedeelten uit. Dit moest een volksboek zijn, gemakkelijk te hanteeren en te vervoeren, goedkoop en gemakkelijk te verspreiden.

Het is moeilijk om te weten, wie de kosten dezer uitgave dekte. De veronderstelling ligt voor de hand, dat de koning, op wiens bevel de uitgave geschiedde, voor een gedeelte bijdroeg en evenzeer zijne zuster Margaretha en Briconnet, die bisschop — zooals Crespin zegt in zijne Histoire des Martyrs — die zelf de waarheid predikte en goud noch zilver spaarde om boeken te geven aan wie de waarheid verlangden te hooren! Hij deelde een groot aantal exemplaren uit onder de geestelijken zijner dioscese.

Weldra werden te Parijs en te Méaux predicaties in de volkstaal gehouden in de onderscheidene diensten des Zondags en in de week. Sints het einde van Maart 1524 was Caroli begonnen om in de Saint Paul te Parijs den brief aan de Romeinen te lezen naar de vertaling van Le Fèvre; de mannen en vrouwen, die dezen dienst bijwoonden, brachten dan hun fransch Nieuw Testament mede.

De princes Margaretha verbeidde met ongeduld de nieuwe vertaling. In het begin van 1523 schreef zij uit

Blois aan Briconnet, „niet om hem de belofte te herinneren of deze aan te dringen, aan welker vervulling zij niet twijfelde.” Waarschijnlijk had zij het oog op de uitgave der vertaling. Zoodra het boek verschijnt, begeert zij dat het haar toegezonden worde en Briconnet antwoordt haar 10 Januari 1524: „Mevrouw, de lange duur van het afzetten der kleuren, welke gedeeltelijk voortkwam uit de strenge koude, welke vertraging gaf, is de oorzaak geweest, dat wij de vertaalde brieven van den heiligen Paulus niet eerder aan den koning, aan mevrouw en aan u hebben kunnen zenden; wat ik thans doe.” Het is onbekend, wat van deze exemplaren geworden is, die waarschijnlijk op velijn papier gedrukt en rijk met kleuren afgezet waren.

Le Fèvre zelf schrijft in eenen brief, gedateerd Méaux 6 Juli 1524, aan Farel: „Gij kunt niet gelooven met hoe grooten ijver God de zielen der eenvoudigen op verschillende plaatsen heeft aangevuurd sedert de fransche uitgave van het Nieuwe Testament. Tegenwoordig wordt in onze geheele diocese op feestdagen, maar vooral des Zondags de Brief en het Evangelie in de volkstaal voorgelezen; en wie de voorlezing doet, voegt er eenige vermanende woorden bij.”

De eerste uitgave ging zoo vlug van de hand, dat de Colines alreede in het begin van 1524 eene tweede herdruk van het Nieuwe Testament doet verschijnen in drie deelen: 12 April de Evangeliën en vóór het einde van het jaar het overige. Den 12den October verschijnt er weer een nieuwe druk van de Evangeliën, zonder opgave van drukker of plaats; en zoo gaat het voort, zooals te zien is uit de opgave op bladzijde 52 en 53. Binnen negen maanden kwamen vier compleete herdrukken van het Nieuwe Testament van de pers.

Le Fèvre geeft zelf enkele aanwijzingen betreffende het karakter zijner vertaling in zijnen vermanenden brief

van 8 Juni 1523: „Opdat een ieder, die kennis heeft van de fransche taal en niet van het latijn, beter in de gelegenheid zij deze tegenwoordige genade te ontvangen...... zoo worden u hierbij de Evangeliën in de volkstaal voorgesteld overeenkomstig het latijn, dat gemeenlijk overal wordt gelezen, zonder er iets bij te voegen of af te doen, opdat de eenvoudige ledematen van het lichaam van Jezus Christus, nu zij deze in hunne eigene taal hebben, even zeker kunnen zijn van de evangelische waarheid als zij, die ze in het latijn bezitten. En later zullen zij het overige gedeelte van het Nieuwe Testament ontvangen, hetwelk het boek des levens is en der christenen eenige regel." „Het heeft hun behaagd (nl. de edele harten dergenen, die aangespoord hebben tot deze uitgave) dat het herzien en vergeleken is met de latijnsche letter, zooals de latijnen die lezen, met het oog op de fouten, bijvoegingen en weglatingen, welke zich bevinden in de vroegere uitgaven."

De vertaling van Le Fèvre is derhalve naar de Vulgata geschied. Doch niet stipt zonder er iets bij te voegen of af te laten. Hij heeft op onderscheidene plaatsen den tekst der Vulgata verbeterd naar de uitgave van het grieksche Testament door Erasmus.

Dit blijkt, wat de Evangeliën betreft, hieruit dat aan het einde van het eerste gedeelte van het Nieuwe Testament zich eene kostbare lijst bevindt met verbeteringen, voorafgegaan door eene noot van den vertaler, welke wij om hare belangrijkheid geheel opnemen: „Wij moeten hierbij opmerken, dat, toen deze Evangeliën gedrukt werden, degenen die ze corrigeerden, niet verstaande de bedoeling der vertaling, naar het grieksch verbeterd hebben. Daarom hebben zij eens of tweemaal meer of min opgenomen, wat in het latijn niet stond. Dit mag men geene fout noemen; in allen gevalle, op-

dat niemand zou kunnen lasteren en zeggen, dat in het latijn het anders staat, zullen deze plaatsen hieronder aangewezen worden; ook mede opdat degenen, die daarin zin hebben, alles kunnen hebben naar de latijnsche opvatting. Insgelijks zijn onder het drukken sommige woorden veranderd, welker gebruik verouderd was. Zooals „faictes penitence" waar in het latijn staat „Penitentiam agite of Penitemini". En „penitence" waar in het latijn „penitentia" staat of een woord, daarvan afgeleid. In plaats daarvan hebben zij soms gezet „Retournez vous", „Amendez vous", „Repentez vous" en voor „penitence" bijna altijd „repentance". Waar stond „Les scribes" hebben zij altijd gezet „les docteurs". Nu is het waar, dat beiden gelijk zijn, zooals blijkt uit Lukas V. Soms hebben zij gezet „receuoir la veue" voor „veoir", en „père et mère" in plaats van „parens", verklarende aldus de woorden. De bedoeling is evenwel geweest te vertalen, niet te verklaren. Want beide dingen verschillen. Dit zeggen wij, opdat er geene reden zij kwaad te spreken van deze uitgave. En opdat ieder onder het lezen dit gemakkelijk kan nagaan, zoo zullen in allen gevalle eenige der plaatsen hieronder opgegeven worden. Wanneer de plaats naar het grieksch verbeterd is, staat er het teeken G voor; is het naar het latijn geschied, zoo staat aan het einde het teeken L. Laten wij nu de aanteekening van enkele plaatsen doen volgen." — (Deze lange reeks van 56 plaatsen zullen wij niet opnemen.) — Daarna volgt in het latijn: „Cetera ferme non notata: sunt peccata impressorum venalia", d. w. z. de overige dingen zijn maar niet opgeteekend, deze zijn vergeeflijke zonden der drukkers.

Bij het eerste inzien dezer noot zou men meenen, dat deze verbeteringen zijn aangebracht òf door den drukker Simon de Colines, een kenner der grieksche taal, òf door zijne correctors, in dien tijd in den regel

geleerde mannen. Doch men vergete niet, dat Le Fèvre de proeven wel gezien zal hebben, voordat zij afgedrukt werden, en had hij ze niet goedgekeurd ze wel zou geschrapt hebben. Ligt het niet voor de hand te vermoeden, dat deze verbeteringen van Le Fèvre zelven afkomstig zijn en dat hij, om de aandacht van de steeds loerende Sorbonne af te leiden, ze heeft gestempeld als veranderingen van weinig beteekenis, door de correctors gemaakt, „die de bedoeling niet verstonden, waarom deze Evangeliën vertaald zijn, en die enkele malen naar het grieksch hebben verbeterd en eens of twee keer meer of min gezet hebben, wat in het latijn niet stond." Wonder leuk is de keuze der woorden dezer uitdrukking!

Deze verbeteringen naar het grieksch zijn naar de uitgaven van Erasmus' grieksch Nieuw Testament van 1516, en ook van 1519—1522.

Bij de uitgave van het tweede deel van het Nieuwe Testament zoeken wij tevergeefs naar soortgelijke lijst van verbeteringen als bij de Evangeliën. Deze uitgave bevat alleen eene opgave van drukfouten. Toch heeft Le Fèvre ook voor de vertaling van dit gedeelte gebruik gemaakt van Erasmus' Nieuw Testament, maar met meerdere behoedzaamheid. Zou de oorzaak hiervoor niet schuilen in de beweging, welke de Sorbonne tegen de vertaling der Evangeliën verwekt had? Immers, reeds 26 Augustus 1523, nog geen drie maanden na de uitgave, verklaarde de Sorbonne alreede: „dat het zeer verderfelijk zoude zijn met het oog op de tijdsomstandigheden om onder het volk geheele of gedeeltelijke vertalingen van den Bijbel te doen verspreiden en dat de vertalingen, welke alreede verschenen zijn, eerder onderdrukt dan gedoogd moesten worden." Daarom verzocht de Sorbonne aan het Parlement den verkoop van de fransche vertaling der Evangeliën te verbieden.

De invloed des konings stuitte toenmaals de uitvoering van dit boos opzet.

Evenals bij het eerste deel heeft Le Fèvre dus bij dit tweede deel naar de Vulgata vertaald en naar het grieksch van Erasmus verbeterd; doch waarschijnlijk om bovengenoemde redenen heeft hij minder en bedekter dan voor de Evangeliën de verbeteringen naar het grieksch in het tweede deel ingebracht.

De fransche uitgave van het Nieuwe Testament was wel niet de eerste en toch kan zij in zekeren zin de eerste genoemd worden. Eerder dan zij in tijdsorde waren de uitgave door Julien Macho en Pierre Farget, twee doctoren in de theologie van de orde der Augustijner monniken, welke omstreeks 1477 te Lyon door Barthélemy Buyer gedrukt is; en de uitgave van Jean de Rély, doctor in de theologie en kanunnik van de Notre Dame te Parijs, welke in 1487 (volgens een ander in 1496) in twee folio deelen, niet gedateerd, verscheen bij den beroemden boekdrukker Antoine Vérard. Beide vertalingen heeft Le Fèvre gekend en gebruikt, wat zeer natuurlijk is; wat nog begrijpelijker is, zoo men weet, dat Jean de Rély een vriend was van Le Fèvre, die aan hem zijn werk over de ethica van Aristoteles heeft opgedragen.

Dit is dan ook de reden, waarom Le Fèvre zijne vertaling in zijne voorredenen (reeds meermalen aangehaald) niet als eene nieuwe maar als eene herziene vertaling aankondigt. „En toen werd de voornoemde Bijbel in de fransche taal gedrukt en daarna nog verscheidene malen, zooals zij nog is en men ze iederen dag in de winkels der boekverkoopers vinden kan. En thans heeft het der goddelijke goedheid behaagd de edele harten aan te sporen...... om *opnieuw* het Nieuwe Testament te doen drukken...... en het heeft hun behaagd, dat het *herzien* werd en vergeleken met de

latijnsche letter, zooals de Latijnen die lezen, met het oog op de *fouten, bijvoegingen en weglatingen*, welke zich bevinden in de uitgaven, die alreede gedrukt waren."

Dit is dus de reden der uitgave van Le Fèvre. Hierom voldeed de uitgave van de Rély hem ook niet. Nog duidelijker zegt hij in datzelfde voorwoord: „Paraphrase te gebruiken, als men Gods Woord vertaalt, is eene gevaarlijke zaak, vooral zoo men er iets anders bijvoegt dan het Woord van God of zoo men er iets van weglaat. En zij, die meenen dat de zaak door deze handelwijze meer elegant is, kunnen den schijn op zich halen, dat dit te denken van de Heilige Schrift waanwijsheid is. Niemand moet eleganter willen zijn dan de Heilige Geest, niemand moet wijzer willen zijn dan Hij, Die het alzoo gewild heeft.

Ten tweede zullen zij zeggen, dat er, zoo men de Evangeliën aldus geeft, minder moeilijke en duistere zaken zijn, welke de eenvoudige menschen niet kunnen begrijpen en die hun eene oorzaak van dwaling kunnen wezen; daarom is het niet betamelijk ze hun aldus te geven. Om deze zelfde reden was het dan ook niet betamelijk, dat de Evangelisten ze aldus aan de Grieken gaven en evenzoo de Latijnen aan de Latijnen. Want er zijn vele moeilijke en duistere plaatsen, welke noch de Grieken noch de Latijnen kunnen begrijpen; het is genoeg, zoo wij ze gelooven, zooals onze Heere beveelt: Gelooft het Evangelie. (Markus 1)."

Nemen wij aan het einde van dit hoofdstuk in haar geheel op de uitnemende „Conclusion" van Quiévreux:

„Met het uitgeven zijner vertaling van het Nieuwe Testament had Lefèvre d'Étaples niet de bedoeling een geheel nieuwen tekst te geven, direct en geheel naar het grieksch vertaald. Voor alle dingen was het zijn doel eene populaire overzetting te geven, welke men in de kerken bij de onderscheidene diensten kon lezen

en in aller handen geven. En het werk beantwoordt goed aan de bedoeling van den schrijver. Zonder twijfel zouden wij thans kunnen wenschen, dat hij ons een meer wetenschappelijken en geleerden tekst had nagelaten, doch hij voorzag in de verste verte niet, dat zijne vertaling de grondslag zou worden van alle die, welke de protestanten en de katholieken gedurende drie eeuwen zouden geven; zijne bescheidenheid zou daarvoor geschrokken zijn. Hij werd gedrongen en beheerscht door de eischen van zijnen tijd. Hij moest vlug en eenvoudig vertalen. En dat deed hij.

Zonder twijfel kan men aan Lefèvre d'Étaples verwijten, dat hij in zijne overzetting te slaafs de orde der woorden in het grieksch en het latijn gevolgd heeft, doch men vergete niet, dat wie hem voorafgingen aan het tegengestelde euvel mank gingen.

Zijne vertaling mist soms elegantie, maar zij is altijd eenvoudig en helder; hierin verschilt zij veel van de vorige, nl. van Macho en van Rély, welke in verscheidene gedeelten der Brieven bijna onverstaanbaar zijn evenals de lezingen der Middeleeuwen, welke zij letterlijk weergeven.

Wat manier van uitdrukking aangaat is Lefèvre om zoo te zeggen de vader van onze protestantsche bijbelsche terminologie, Olivetanus heeft verscheidene zijner uitdrukkingen verbeterd, doch het grootste getal behouden.

En vergeten wij eindelijk niet, dat Lefèvre, hoezeer men hem soms gemis van moed verweten heeft, niet teruggedeinsd is voor de grootste gevaren in de vervulling der edele taak, welke hij op zich genomen had, nl. de vertaling van den Bijbel in het fransch, en dat hij met energie zich verzet heeft tegen de bedreigingen van zijne gevreesde en machtige vijandin, de Sorbonne, en dat nog wel op een leeftijd, op welken hij

recht had om te rusten na een zoo edel vervulde levenstaak.

Lefèvre d'Étaples was de eerste, die ons eene *ware vertaling* gegeven heeft, welke den oorspronkelijken tekst geheel bevat en ook niets dan dien tekst. Juist daarom heeft hij recht op onzer aller erkentelijkheid en kan men hem plaatsen in de eerste rij onder de Vaders der Hervorming in Frankrijk."

III.

De beteekenis van Le Fèvre voor de Hervorming.

Wanneer wij in korte trekken het beeld van Jacques Le Fèvre willen schetsen en weergeven, wat wij in de vorige hoofdstukken uitvoeriger behandeld hebben, dan zien wij het wonderlijke verschijnsel, dat een man van geringe afkomst, uit eene onbekende familie, uit eene niet zeer vermaarde streek van Frankrijk, klein van lichaam, bedeesd van karakter tot wondere grootheid geraakt. Hij wordt geen groote van statuur, geen groote door het zwaard, geen groote door machtige daden, maar toch een groote op aarde. Groot door zijne zedige vroomheid, door zijne trouwe godsdienstigheid, door den adel van zijn hart, en ook door den adel van zijn verstand, door de heerschappij van het denken. Een groot man was hij in de werkplaats der wetenschap, ja een werkman tot op honderdjarigen leeftijd; een gunsteling van vorsten en vorstinnen, geliefd en geëerd door zijne leerlingen. Geen beeldenbestormer, geen driftige held, niet de eerste in het optreden op het publieke erf, maar een noeste, stille, edele werkman. Nimmer is hij gehuwd; kuisch zelfs zonder de minste verdenking, is zijn naam in stand en eere gebleven door zijne geestelijke nakomelingschap. Hij heeft de wetenschap wederom vrij gemaakt uit schoolsche slavernij, hij heeft

den Bijbel in eere gebracht en bekend doen worden, hij heeft het zaad der Hervorming bereid en gestrooid. En zoo ge de drie mannen noemt, die als vaders en pilaren der fransche reformatie bekend zijn, nl. Farel, Calvijn en Beza, dat drietal, dat met elkander gearbeid heeft en elkander is opgevolgd, dan wijzen zij u op Jacques Le Fèvre als hunner één, als op hun voorganger, als op hun leermeester; als op een man, door God verkoren, door God bekwaamd en door God tot in hoogen ouderdom gespaard voor de grootsche taak, hem opgelegd.

Hebben zij recht hem onder de hunnen te rekenen? Is het niet zonderling, dat de roomschen hem niet willen loslaten en hun best doen hem vrij te wasschen van alle smet van ketterij? Heeft hij dan niet de leer van het vagevuur behouden, bleef hij niet uiterlijk in de roomsche Kerk, liet hij de geheele kerkelijke inrichting niet onaangetast, droeg hij zijn Psalterium niet aan een kardinaal op, was een bisschop niet zijn Maecenas, heeft Frans I hem niet behoed en dikwerf voor den haat der Sorbonne beschut? Deze dingen zijn alzoo en niemand beproeft ze te ontkennen. Toch zijn zij geene voldoende gronden om hem onder de roomschen te rekenen; eerder pleiten zij vóór dan tegen Le Fèvre; en dat hij, ondanks dit alles, op de beslissende punten zoo helder en klaar is, doet de waardij van zijn getuigenis nog grooter worden. Van zijne jeugd af was Le Fèvre gewoon aan de gebruiken der roomsche Kerk; hij was er in opgevoed, hij was er in oud geworden, zij waren als het ware één geworden met zijn godsdienstig leven; zij waren hem geen onverschillige dingen geweest, welke hij als geleerde hooghartig versmaadde en alleen uit toegevendheid voor zijne omgeving nu en dan waarnam, neen, zij waren hem instrumenten geweest voor zijn

geestelijk leven. Le Fèvre was ook als wetenschappelijk man geen wilde, geen beeldenbestormer, geen woeste uitdenker van stelsel bij stelsel. Hij was in eene omgeving, waarin de geestelijke en de wereldlijke overheid hem begunstigden en beide schenen te willen medewerken. En dat nu deze man, op zeer rijpen leeftijd, niet plotseling, maar allengskens, jaar bij jaar meer zich loswikkelt uit de windselen der roomsche Kerk, dat hij met buitengewoone helderheid, eerst in zijn Psalterium, daarna in zijne verklaringen, en het meeste in zijne predikatiën, opkomt voor het eenige gezag der Heilige Schrift en voor de leer van de behoudenis van den mensch door het geloof, zonder daarom de goede werken te verachten; dat hij nooit terugkeerde tot wat hij vaarwel had gezegd; ja dat zelfs zijne laatste ure verdonkerd werd door de gedachte of zijn hooge ouderdom geene beschuldiging was tegen hem, geene vrucht van lafhartig verzaken; alle deze dingen doen ons in hem zien den man van bezadigd karakter, van wetenschappelijken zin, den ouden man, den echten geleerde, die nooit iets loslaat voordat hij weet, dat hij het niet langer kan en mag vasthouden, en die nooit iets aanneemt, voordat hij weet, dat het rust op goede gronden. Wat Le Fèvre beleed, dat geloofde hij; wat hij geloofde, moest voor hem vaststaan op Gods Woord. En daarom is zijne figuur zoo grootsch, zoo eerbiedwaardig; niet om geld of menschengunst of roem, maar door Gods leiding is hij een zelfstandig Hervormer geworden.

De haat zijner vijanden, van de Sorbonne vooral, de liefde zijner vrienden bij zijn leven, de piëteit zijner leerlingen na zijnen dood en bovenal de inhoud zijner werken toonen duidelijk, dat hij een Hervormer was.

„Faber beleed in vollen zin des woords de grondstellingen der Hervorming, maar hij bleef uiterlijk in de roomsche Kerk, daar hij hoopte dat de vernieuwing

van het Evangelie zonder breuke met het pausdom zou kunnen tot stand komen en hij zelf niet opgewassen was voor den openlijken strijd met de vijandige machten. Naar zijn karakter zou men hem het beste met Melanchton kunnen vergelijken, doch hem stond geen Luther ter zijde en Calvijn was nog niet opgetreden. Halverwege tusschen de Renaissance en de Reformatie gedrongen, stond Faber evenals Mozes op den Nebo en had hij het heerlijke gezicht op de nieuwe wereld, welke hij niet mocht ingaan." (G. Bonet Maury, Herzogs Real-Encyclopaedie, 3de uitgave, 5de deel, 1898).

Een *zelfstandig* Hervormer? Is dat niet te veel gezegd? Is de Hervorming in Frankrijk dan wel iets anders dan eene dochter van de duitsche Hervorming? Blijkt dat ook niet hieruit, dat het woord „lutheraan" in Frankrijk de scheldnaam was van de belijders van den Christus? Is Le Fèvre niet een van de velen, die door de beweging van Wittenberg tot kennis der waarheid zijn gekomen? Aldus hebben langen tijd oppervlakkig velen beweerd. En ons antwoord is: neen. De fransche Hervorming is geene *dochter* der duitsche, zij is haar *oudere zuster*. Le Fèvre is geen christen geworden door Luther, Le Fèvre was al lang een christen voordat Luther het was.

Zoo is, vooral in lateren tijd, het oordeel van hen, die de geschiedenis onderzoeken; welk oordeel steeds meer bevestiging vindt. Gottlob von Polenz zegt op blz. 199, Erster Band, van zijne Geschichte des französischen Calvinismus: „Reeds vóór het jaar 1512, toen Luther nog in eene kloosteraangelegenheid naar Rome was gereisd en Zwingli zich nog niet eens met de Heilige Schrift had bekend gemaakt en als veldprediker de soldaten, die voor den paus streden, over de Alpen begeleidde, verwekte de Heere een, naar geslacht, ge-

stalte en geboorteplaats onbekend, manneken om in de verborgenheid zijner studeerkamer een evangelisch licht te ontsteken, dat vele uitstekende geesten zou bezielen."

Merle d'Aubigné (Geschiedenis der Hervorming in de zestiende eeuw, door J. H. Merle d'Aubigné, derde deel, 1842, blz. 515 en 516) drukt het op deze wijze uit [1]: „Wanneer men alleen op de dagteekeningen let, dan moet men erkennen, dat noch aan Zwitserland, noch aan Duitschland de eer toekomt van dit werk begonnen te hebben, schoon tot hiertoe slechts die twee landstreken dezelve elkander hebben betwist. Die eer komt aan Frankrijk toe. Het is ėene daadzakelijke waarheid, welke wij aannemen te bewijzen, omdat zij misschien tot hiertoe is miskend geworden. Zonder ons te bepalen bij den invloed, dien Lefèvre rechtstreeks of van ter zijde op Calvijn zelven uitoefende, denken wij aan dien, welken hij op een enkelen zijner discipelen, op Farel maakte, en aan de krachtdadige werkzaamheid welke deze dienaar Gods van toen af betoonde. Kunnen wij na dit alles ons aan de overtuiging onttrekken dat, al waren zelfs Zwingli en Luther nooit verschenen geweest, er

---

[1]) Merle d'Aubigné is de man geweest, die in het begin van de tweede helft dezer eeuw voor de christenen in Europa de geschiedenis der Hervorming geschilderd heeft. Velen, ook in ons vaderland, hebben hem gelezen en eenigermate hem lezende de geschiedenis doorleefd. Een volgend geslacht ontdekte vele fouten in de stukken van dezen historieschilder en negeerde hem. Daarom is het verblijdend, dat de jongste biograaf van Calvijn (Prof. E. Doumergue, Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps, page 551) zijne eer weer ophaalt en met piëteit aangaande hem schrijft: „Wij maken van de gelegenheid gebruik om rechtvaardige eer te bewijzen aan den uitnemenden zwitserschen historieschrijver, die er zooveel toe heeft bijgedragen om de kennis der geschiedenis van de Hervorming te verspreiden. Wij hebben hem niet dikwijls aangehaald, omdat hij in de details zekere fouten heeft begaan, waarvan men gebruik heeft gemaakt om het gezag van zijn werk te verkleinen. Maar hij had historisch genie, en geene geschiedenis bezit in die mate de lokale kleur als de zijne. Laten wij niet vergeten, dat hij vijftig jaar vóór ons er was. Alles was toen nog te doen. Hij heeft veel gedaan."

echter in Frankrijk eene beweging van Hervorming zoude plaats gehad hebben? Het is ongetwijfeld onmogelijk te berekenen hoe groot de uitgestrektheid er van zoude geweest zijn; men moet zelfs bekennen, dat de weerklank van hetgeen aan de overzijde van den Rijn en van den Jura voorviel den gang der fransche Hervormers later aanmoedigde en verhaastte. Maar zij zijn het, welke de bazuin, die in de XVIde eeuw van den hemel schalde, het eerst deed ontwaken, en zij waren vóór allen op het slagveld tot den strijd gereed en gewapend.

Desniettemin is Luther de groote werkmeester der XVIde eeuw, en in den uitgebreidsten zin, de eerste Hervormer. Lefèvre is niet volledig, zooals Calvijn, zooals Farel, zooals Luther. Hij behoort tot Wittenberg en tot Genève, maar nog een weinig tot de Sorbonne; hij is de eerste Catholyk in de beweging der Hervorming en de laatste Hervormde in de Catholyke beweging. Hij blijft tot het laatste toe, als ware het iemand die tusschen beiden staat, een eenigszins geheimzinnig bemiddelaar, geschikt om te herinneren, dat er eenig verband tusschen die oude en die nieuwe dingen bestaat, welke een afgrond voor altijd schijnt van een te scheiden. Door Rome teruggestooten en vervolgd, is hij echter nog aan Rome door een dunnen draad verbonden dien hij niet wil verbreken. Lefèvre van Etaples heeft eene zijdelingsche plaats in de Godgeleerdheid der XVIde eeuw; hij is de ring, die de oude met de nieuwere tijden verbindt, en de man in wien de overgang van de Godgeleerdheid der middeleeuw tot de Godgeleerdheid der Hervorming werd daargesteld."

Le Fèvre is niet door Luther geworden, integendeel, Luther is mede door Le Fèvre gevormd, al heeft ook de Hervorming van Wittenberg niet nagelaten invloed op Le Fèvre te oefenen. Als de Waal naar omlaag stroomt heeft zij eene eigene bedding even zoo goed

als de Maas; en zoo zij bij Loevestein hare wateren vereenigen wordt de eene niet uit de andere, maar beide steunen elkander.

Le Fèvre is niet door Luther en de beweging van Wittenberg met de waarheid bekend geworden; neen, eerder dan Luther kende hij de waarheid, de fransche reformatie is vroeger dan de duitsche, de geschriften van Le Fèvre waren aan Luther bekend en zijn door Luther gelezen, voordat Le Fèvre van Luther iets wist of gelezen had.

Kaweran, een der geleerde uitgevers van de groote kritische uitgave der werken van Luther, wijst op den invloed van Le Fèvre op den duitschen hervormer: „De lessen van Luther over de Psalmen — aldus schrijft hij [1]) — in 1513 tot 1516, toonen op talrijke plaatsen, dat eene der voornaamste bronnen, waarvan hij zich bij dezen arbeid bediende, de uitgave der Psalmen was, welke de fransche humanist Le Fèvre d'Étaples te Parijs, eerst in 1509 en daarna in 1513, heeft uitgegeven. Aan dit werk ontleende Luther niet alleen den tekst van den heiligen Hieronymus van het Psalterium juxta Hebraeos, naar welken hij gedurig verwijst, doch hij vond ook in zijne geleerde opmerkingen talrijke aanwijzingen voor zijne eigene gedachte. Bovenal vond hij in dat werk een hermeneutisch beginsel, dat hij zich gretig eigen maakte. Le Fèvre verzet zich toch krachtig tegen den letterlijken zin, volgens welken men den inhoud der Psalmen historisch wilde verklaren door aan David en zijnen tijd te denken. Voor hem zijn de Psalmen profetische zangen en evenals de apostelen en evangelisten ze in verband met den Christus gebracht hebben, verklaart ook hij van zijne zijde geen anderen

---

[1]) D. Martins Luthers Werke. Kritische Gesammtausgabe IV, blz. 463—466 (1886).

letterlijken zin te erkennen dan die, welke in de bedoeling ligt van den profeet en van den Heiligen Geest, Die door hem spreekt. Met het grootste vertrouwen aanvaardt Luther dit hermeneutisch beginsel en ondanks alle verschillen in bijzonderheden staat zijne uitlegging der Psalmen in nauwe geestelijke verwantschap met den commentaar van den franschen geleerde.”

Eene ontdekking van Dr. Schnorr van Carolsfeld in 1885 bevestigt dit krachtig. Deze vond toch in de bibliotheek te Dresden een exemplaar van den Quintuplex Psalterium van Le Fèvre (uitgave van 1509) waarvan de randen vol waren van aanteekeningen van Luthers hand. Zoo worden wij in Luthers studeervertrek ingeleid en zien wij, hoe hij bij zijnen arbeid voor zijn eerste werk als in verkeer leeft met Le Fèvre; deze leert hem den zin der Psalmen verstaan.

Ten derde wijzen wij nog op eenen brief, dien Farel 8 October 1525 uit Straatsburg schreef aan Bugenhagen, vriend en collega van Luther. In dezen brief verklaart Farel, dat de eerste geschriften van Luther de Hervorming in Frankrijk eerder deden achteruitgaan dan haar te bevorderen. In dezen brief handelt Farel over de discussies ten opzichte van het avondmaal: „Het kon niet anders of dit gebrek aan overeenstemming schaadde de Franschen. Velen onder hen spraken in het verborgen over het avondmaal op behoorlijke wijze. Reeds sinds eenige jaren is, zelfs bij openbare redevoeringen, de aanroeping der heiligen evenzeer als de leer van het vagevuur afgekeurd. Hierin bewijzen de vertalers der werken van Martinus kwaden dienst aan de broeders, daar zij zijne eerste geschriften niet zuiveren, waarin hij nog eenigermate de aanroeping der heiligen en het vagevuur handhaaft; want velen gaan, zoo zij dit lezen, met het oog op de waarheid terug.”

Deze gegevens zijn genoegzaam om de bewering te

staven, dat Le Fèvre niet door Luther tot kennis der waarheid is gekomen. Wel is het waar, dat Luther, na Le Fèvre geworden, door de eigenaardige wijze, het schokkende en plotselinge zijner bekeering, door het felle optreden ook van Rome, dat hem afsneed voordat hij Rome losliet, spoediger en beslister met vele gebruiken heeft gebroken dan Le Fèvre. Doch is het niet evenzeer waar, dat wellicht ook door het haastige proces bij Luther en het langzame proces bij Le Fèvre bij dezen, wat hij bezat en beleed, preciescr, afgeronder en rijper was dan bij Luther?

De Hervorming, het blijkt wederom duidelijk, is niet het werk van één mensch; geen beraamd plan, dat van te voren overlegd met organiseerend talent en vaste hand wordt uitgevoerd. Gods Geest doet de waarheid lichten voor velen, verre van elkander en onbekend met elkander; vrijmachtig in de wijze van Zijn werken, bij een Le Fèvre gansch anders dan bij een Luther; op meer dan ééne plaats slaat Gods hemelvonk het vuur in het vermolmde gebindte van het gebouw van roomsche dwaling. En diezelfde Geest brengt die onderscheidene personen en hun werk weer in aanraking en verband met elkander. De duitsche Hervorming is niet de vader of de moeder van de zwitsersche of fransche; neen, zij hebben alle maar éénen Vader, nl. den Heiligen Geest; zij zijn van één bloed, zusters van elkander; en de *oudere* van deze drie is niet de zwitsersche, evenmin de duitsche, maar de *fransche Hervorming*. Het verband tusschen de deelen der Reformatie moet niet omlaag, maar omhoog gezocht worden. Met instemming halen wij de woorden aan van Weiss: „Men moet niet vergeten, dat in geheel het denkende en geloovende Europa, de godsdienstige hervorming behoorde tot het eerste, wat allen bezig hield en dat het er ten slotte weinig op aan komt om te beslissen of de vonk op

deze of die plaats het eerst zich openbaarde. Toen Luther in Duitschland, Le Fèvre d'Étaples en Briconnet in Frankrijk de hand aan het werk sloegen, even zoo goed als anderen in andere landen van Europa, werden deze mannen gedreven door een stroom, welke gedurende lange jaren alle geesten en alle conscienties meesleepte. Men kan aannemen, dat hunne pogingen niets anders waren dan de publieke uiting, welke verschilde naar het karakter van ieder hunner persoonlijk en naar de behoeften, de wenschen en de gebeden van vele zielen, welke hongerden en dorstten naar meerdere gerechtigheid en waarheid." [1])

Eene andere vraag is, of wij recht hebben Le Fèvre en Calvijn als in éénen adem te noemen en Le Fèvre in beperkten zin leermeester en in volstrekten zin voorganger van Calvijn te noemen?

Laten wij beginnen, ten bewijze voor ons gevoelen, te herinneren aan de woorden van een tweetal Duitschers; en dezen kunnen toch niet verdacht worden van grootere ingenomenheid met Calvijn dan met Luther. In de Jahrbücher für deutsche Theologie, 1878, blz. 514, schrijft F. Kattenbusch: „Ik veronderstel, dat de betrekkingen tusschen Calvijn en de mannen, die Le Fèvre en Roussel omringden, een meer helder licht zullen werpen op den historischen oorsprong der bijzondere denkbeelden van Calvijn." En Max Scheibe maakt in zijne studie over Calvijn deze gevolgtrekking: „Calvijn stond in betrekking met de vrienden van Le Fèvre, in het bijzonder met zijn leerling Roussel. Zonder twijfel waren de duitsche hervormers de toongevende leermeesters van zijne evangelische overtuiging. Toch moet men

---

[1]) Notes et documents sur la Réforme en Brie, Bulletin de la société de l'histoi-e du protestantisme francais XLVI, 1897, p. 632.

rekenen, dat de richting van Le Fèvre op algemeene wijze invloed geoefend heeft op zijne algemeene godsdienstige gezindheid en op den vorm, welke zijne uitlegkundige gedachten hebben aangenomen."

Er is nog een getuige van veel ouderen datum, nl. Theodorus Beza, de eerste biograaf van Calvijn. In zijn „Vita Joannis Calvini" spreekt hij tweemalen over Le Fèvre. Wij bedoelen de twee volgende zinnen. „In dienzelfden tijd kwam Calvijn te Nérac in Aquitanië om den ouden Le Fèvre d'Étaples te groeten, wien de koningin van Navarre bevrijd had uit het geweld der ijdele woordenzifters van de Sorbonne, daar hij in levensgevaar gekomen was, omdat hij aan de academie te Parijs niet zonder langdurigen en zeer bitteren strijd zoowel de mathematische als de overige rechte studiën der filosofie hersteld en de scholastieke godgeleerdheid afgekeurd had, en aan wien zij een verblijf in die stad van haar gebied geschonken had." En wat verder, waar hij de komst van Calvijn te Genève beschrijft, zegt hij: „In die stad was toen kort te voren op wonderlijke wijze het Evangelie van Christus gebracht door den arbeid van twee zeer uitnemende mannen, nl. Guillaume Farel, die niet, zooals sommigen verdicht hebben, uit een klooster kwam, maar die afkomstig was uit de *school van Jacques Le Fèvre d'Étaples*, en van Pierre Viret, wier arbeid de Heere later zoo rijkelijk gezegend heeft."

Le Fèvre is in tweeërlei opzicht leermeester en voorganger van Calvijn. Ten eerste in zijnen wetenschappelijken arbeid. Verre van hem was het de theologie te beschouwen in dooperschen zin als het eenige vak van wetenschap, zijne studiën waren algemeen. En de algemeene wetenschap maakte hij vrij van de banden van menschelijke begrippen en willekeur om haar de rechte vrijheid te geven, welke bestaat in het onderworpen zijn aan de goddelijke wetten van het denken. Zoo

heeft zijn strijd te Parijs en de vrucht van dien strijd, voordat Calvijn geboren werd, voor dezen den weg bereid. In Parijs heeft God Calvijn wetenschappelijk mede gevormd tot zijne reuzentaak. En gewis heeft de moeitevolle arbeid van Le Fèvre daartoe veel bijgedragen.

In de tweede plaats kunnen wij hem leermeester, doch vooral voorganger van Calvijn noemen wat betreft zijne theologische belijdenis. Niet dat wij over het hoofd zien, dat er vele punten van verschil zijn tusschen Calvijn en Le Fèvre; neem b.v. de beschouwing van Le Fèvre over het vagevuur, zijn blijven in de roomsche Kerk, wat het uiterlijke aangaat. Doch zoover wij kunnen nagaan, vloeit dit verschil niet voort uit strijd van beginsel, maar is het een gevolg van onderscheiden karakter, onderscheiden leeftijd en onderscheidene omstandigheden. Ingewikkeld is in Le Fèvre alles, wat bij Calvijn door den drang der omstandigheden, door Gods machtig bestel, soms haast tegen den zin van Calvijn, zoo helder en beslist ontwikkeld is.

Daartegenover staan zulke duidelijke punten van overeenkomst. Bij Le Fèvre is de Heilige Schrift het Woord van God, hare vertaling in de volkstaal, hare uitlegging naar den zin en de regelen van den heiligen Schrijver, de verheerlijking Gods in en door Zijn Woord het *doel* van zijnen arbeid. Bij hem vindt ge steeds belijnder uitgesproken en aangedrongen: 1°. het eenige, volstrekte en onvoorwaardelijke gezag der Heilige Schrift, niet onder maar boven de Kerk, niet met verachting der kerkvaders of der traditie, maar zonder aan dezen bindende autoriteit toe te kennen; 2°. het recht van ieder geloovige om de Schrift te bezitten in zijne eigene taal, het recht (een voorrecht tevens!) om ze zelf te lezen, te onderzoeken en te beoordeelen, in zijn oordeel gebonden aan God en niet aan de uitlegging der Kerk; 3°. de leer van de rechtvaardiging van den zondaar

door het geloof zonder eenige verdienste ter rechtvaardiging aan de goede werken toe te schrijven. En zoo wij er nu op letten, dat deze drie stukken steeds en hoe langer hoe helderder op den voorgrond geschoven worden, dan blijkt o. i. afdoende, dat Luther naast Le Fèvre heeft gestaan, maar dat Calvijn gestaan heeft op den grondslag van Le Fèvre's arbeid, en dat niet Luther maar Calvijn de rijpe ontwikkeling is van den eenvoudigen man van Étaples. Deze beide zonen van Picardië behooren bijeen, vullen elkander aan, vormen, hoewel in menig opzicht onderscheiden, toch één geheel.

Onderscheiden waren zij in menig opzicht, ook van karakter, en toch is er, ook in hun karakter, groote overeenkomst. Calvijn was ook bescheiden en schuchter van karakter. Calvijn minde het studeervertrek meer dan de preekstoel, had de eenzaamheid liever dan het gewoel, begeerde liever student te wezen dan leider op het publieke levensterrein. „Daar ik wel wat onhandig en verlegen was — zoo zegt hij van zichzelven in zijnen beroemden brief aan den kardinaal Sadolet — heb ik altijd de rust en de stilte bemind en zocht ik ook nu gelegenheid mij aan de menschen te onttrekken; doch ik slaagde hierin zoo weinig, dat al mijne schuilplaatsen als publieke scholen waren." Calvijns ambitie heeft hem niet in Genève gebracht, neen Gods leiding en Gods stem, sprekende door den mond van den geestelijken zoon van Le Fèvre, nl. Farel. Wij halen Beza aan, die in zijn „Vita Joannis Calvini" zegt: „Toen Calvijn bij zijn doortrekken door Genève hen nl. Farel en Viret bezocht, heeft Farel, ziende dat deze man wezenlijk door een heldhaftigen geest bezield was, hem met vele woorden betuigd om liever met hen te Genève te arbeiden dan langer om te dolen; en toen deze niet gemakkelijk wilde toestemmen, sprak hij tot hem: Doch ik zegge u, u die altijd uwe studiën als voorwendsel

gebruikt, in den naam van den almachtigen God, dat zoo gij u niet met ons aan dit werk des Heeren wijdt, het geschieden zal, dat de Heere u vloekt, u die niet zoozeer Christus dan wel uzelven zoekt." En ook later was niet de drukke arbeid te Genève, maar het stille werk in Straatsburg het lievelingswerk van Calvijn. Door God gedwongen, en niet door eerzucht gedreven, kwam hij de eerste en de tweede maal te Genève.

Een andere trek van Calvijns karakter, waarop te weinig de aandacht gevestigd wordt — en welke allen, die zich zoo gaarne en met uitsluiting van anderen en bij voorkeur Calvinisten noemen, ter nadere kennismaking en vooral ter navolging wordt aangeprezen — is Calvijns voorzichtigheid en gematigdheid. Hij droeg veel, ter wille van het geheel, wat hij zelf wist dat onvolkomen was. (Zie: Calvijn, een strijder voor de antirevolutionaire beginsen, Leiden, D. Donner, 1899, blz. 26—29). Noch Le Fèvre noch Calvijn waren drijvers; wel waren beiden geestelijke leidslieden. Beiden konden geene drijvers zijn. Want de twee elementen, welke het karakter van den drijver vormen, nl. beperktheid van oordeel en koppigheid van aard, ontbraken beide bij hen. Ruimte van blik en meegaandheid vindt ge bij hen. Omdat zij zoo langzaam als ware geleerden iets aannamen, behoefden zij niet telkenmale van opinie en standpunt te veranderen. En evenmin gevoelden zij behoefte om met dwang en geweld de waarheid te verbreiden, want beiden wisten en geloofden, dat de innerlijke drang en kracht der waarheid machtiger was dan het uiterlijke geweld. [1]) Langzaam tot den strijd, doch zoo deze be-

---

[1]) Ten bewijze vestigen wij de aandacht op hetgeen blz. 91—98 van „Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden", door Dr. F. L. Rutgers (Leiden, D. Donner, 1899) wordt medegedeeld over Calvijns houding in de afschaffing van de feestdagen te Genève. En niet minder op hetgeen in datzelfde rijke werk medegedeeld wordt over Calvijns optreden

gonnen was, onverzettelijk, verkiezende den dood boven het leven. Dat is het kenmerk van Le Fèvre, van Calvijn, van de hollandsche gereformeerden, van de fransche gereformeerden, van de afstammelingen van beiden: de Boeren in Zuid-Afrika. Niet de oorlog, maar de vrede is hun zin en doel. Doch zoo God hun krijg zendt in plaats van rust, is ook de krijg hun eene roeping, eene taak, een goddelijke arbeid.

Wondere samenloop is er ook bij de hoofddata uit het leven van Le Fèvre en Calvijn. Alreede in het eerste hoofdstuk hebben wij er op gewezen, wij stippen het nu slechts even aan. In 1509 deed de Heere Calvijn het levenslicht aanschouwen en in datzelfde jaar kwam het eerste theologische werk van Le Fèvre, zijn Psalterium, in het licht; in 1523 kwam Calvijn te Parijs, onder de beademing der protestantsche gemeente waarschijnlijk door Farel, den leerling van Le Fèvre, vergaderd, en in datzelfde jaar verscheen de vertaling van Le Fèvre van het Nieuwe Testament; in 1536 bluschte God het levenslicht van den grijsaard uit, doch alreede was de Institutie van Calvijn in het licht verschenen en begon hij zijnen reformatorischen arbeid te Genève. God doofde de eene ster, thans behoefde zij niet meer te

---

als raadsman van de Gereformeerden in Wezel en Frankfort in hunne moeilijkheden met de onverdraagzame en drijvende Lutherschen. (Zie a. w. blz. 22—28 en vooral de noten, blz. 173—186). Hieruit blijkt, dat Calvijns verdraagzaamheid en verstandige bezadigdheid niettegenstaande de prikkelende hatelijkheid der Lutherschen niet de regel en de heerschende zienswijze der Gereformeerden was, maar integendeel zich onderscheidden van het optreden van Bullinger, A Lasco, Utenhove en anderen. Ook in dezen was hij de meerdere, de meester, die zijn gevoelen en gedragslijn niet afhankelijk stelde van het booze of goede handelen der menschen, maar die in Gods Woord zijn wetboek had en wiens ideaal hooger stond dan het zinneloos drijven zijner hateren en die niet gedoogde, dat zijn ideaal door de verkeerde beschouwingen of de persoonlijke hatelijkheden zijner tegenstanders omlaag werd gerukt. Midden in den strijd stond hij nog boven den strijd.

schijnen, want eene grootere ster was door Zijne hand aan het firmament geplaatst.

Om die redenen noemen wij Le Fèvre den voorganger van Calvijn. Zonder Farel, Calvijn en Beza was Le Fèvre's arbeid niet meer geweest dan een bouwterrein, waarop in den grond gegraven was, enkele lagen van de fundamenten gelegd, hoopen steen gestapeld waren en de kalk gemengd was; door hunnen arbeid werd het een gebouw, zuiver gefundeerd en hecht en sierlijk opgetrokken. Zoo is dan Le Fèvre als de opperman, die kalk gemengd en steenen gestapeld, die kalk en steenen aangedragen, ja reeds de eerste lagen van het fundament gelegd heeft; zoo heeft de groote Bouwmeester en Kunstenaar hem gebruikt als een helper van Calvijn, die op deze grondslagen voortgebouwd en met behulp van het aangebrachte materiaal een rijk gebouw heeft opgericht.

Calvijn, het blijkt, heeft Le Fèvre van noode gehad. Maar niet minder had Le Fèvre Calvijn van noode. Hij, de honderdjarige, was wel geschikt om de ruste na den arbeid in den hemel te genieten, maar niet om den tweeden arbeid, niet minder zwaar dan de eerste, aan te vangen. Er was behoefte aan nog dieper inzicht, vaster hand, sterker karakter, vuriger geest, organiseerend talent, taai volharden, worstelend lijden. Nadat de grijze Samuël den jongeling David gezalfd had, kon hij zijn hoofd in vrede nederleggen. Toen God Calvijn als een jongeling, mede door Le Fèvre gevormd, gezalfd en geroepen had om als een andere David den strijd tegen romanisme, tegen de renaissance en het libertinisme aan te binden, is Le Fèvre, zijn voorganger, als een andere Samuël tot de ruste zijns Gods ingegaan.

„Faber is onder de mannen, die bij het begin der Hervorming in Frankrijk aan Calvijn en Farel den weg baanden, degene, die de meeste beteekenis had. Tevens

is hij voorganger en hersteller van de echte philosophie van Aristoteles, grondvester van eene betere verklaring der Heilige Schrift en vertaler van den Bijbel." (G. Bonet Maury, Herzogs Real-Encyclopaedie, 3de uitgave, 5de deel, 1898).

En zoo wij nu zijn leven en arbeid overzien, is er reden om den Heere te prijzen, Die hem geroepen en bekwaamd heeft. God de Heere had een doel met dezen man, dat zien wij aan het einde van zijnen levensweg; en tot bereiking van dat doel hebben alle dingen medegewerkt. Zijn raad gaat toch niet over het einde, de uitkomst der dingen alleen, maar ook over de middelen, tot de kleinste toe, welke dienen om dat einde te bereiken. En Zijn doel met dezen Le Fèvre was, dat hij zoude wezen de wetenschappelijke voorganger van de fransche reformatie; voor hem was het weggelegd om eerst algemeen wetenschappelijk gevormd te worden en daarna die algemeene kennis toe te passen op het Woord van God. Daartoe ontving hij dien kalmen, geduldigen zin, dat rijke verstand, dat heldere en zachte oordeel, die kennis van zijne moedertaal, die gelegenheden, waardoor de bibliotheken voor hem openstonden en hij tijd en gelegenheid tot studie had. Daartoe gaf de Heere hem, zonder dat hij het zocht, wondere toegenegenheid in de harten der rijken en machtigen, zoodat Frans I, de onderdrukker der waarheid, meer dan eenmaal de beschermer van Le Fèvre was; evenals de raven aan Elia voedsel brachten, moest deze vervolger dezen profeet in het leven behouden. Daartoe verlengde Hij zijne jaren tot op eenen buitengewoon hoogen leeftijd; daartoe verleende Hij hem zedigheid en minzaamheid, waardoor zijne leerlingen ook zijne vrienden werden.

De belofte Gods uit den 92sten Psalm is aan hem

bevestigd: „De rechtvaardige zal groeien als een palmboom; hij zal wassen als een cederboom op Libanon. Die in het huis des Heeren geplant zijn, dien zal gegeven worden te groeien in de voorhoven onzes Gods. In den grijzen ouderdom zullen zij nog vruchten dragen; zij zullen vet en groen zijn om te verkondigen, dat de Heere recht is; Hij is mijn Rotssteen, en in Hem is geen onrecht.” (vers 13–16).

Voor dezen knecht Gods heeft Theodorus Beza in zijn album eene plaats ingeruimd. In zijne: „Icones, Theodoro Beza auctore” (Beelden door Theodorus Beza) lezen wij bij de beeltenis van Le Fèvre het volgende, dat wij onverkort opnemen [1]):

„Jacques Le Fèvre, een franschman uit Étaples, een theoloog van de Sorbonne.

Waarlijk, Gods voorzienigheid is bewonderenswaardig! Wie had toch kunnen denken, dat door den arbeid van één menschje de barbaarschheid had kunnen worden verdrongen, welke zoovele jaren rustig toefde in de aanzienlijkste academie van de geheele aarde. Voor geen gering deel heeft deze Jacques Le Fèvre dit gedaan, de eerste van onzen tijd, hij die noch aanzienlijk is door zijn geslacht, noch beroemd door zijne geboorteplaats (Étaples, eene zeer onaanzienlijke haven van de provincie Picardië); maar wel de edelste is door zijne beschaving, godsvrucht en edelmoedigheid van geest, al is hij, wat verwonderlijk is, in die schandelijke barbaarschheid zelve opgevoed. Deze is het dan nu, die zoowel door zijn woord als door zijne zeer geleerde geschriften aan de academie van Parijs voor de sophistica in de plaats heeft gesteld de ware logica der Peripatetici en de studiën der vier mathematische weten-

---

[1]) Naar het portret uit de Icones is de afbeelding genomen, welke op de eerste bladzijde van dit boek te vinden is.

schappen. En toen hij daarna de verbetering van de volksvertaling van het Nieuwe Testament en de herstelling van den meer zuiveren godsdienst krachtig ter hand nam, heeft hij in zoo hooge mate de verontwaardiging gaande gemaakt van sommige barbaarsche zwetsers, die toen het college der Sorbonne onteerden, dat hij door vrijwillige vlucht ternauwernood aan hunne bloeddorstige handen is ontkomen. Toen hebben hem gered zoowel zijne onschuld als wel vooral de tusschenkomst van die heldhaftige Margaretha van Valois, koningin van Navarre, bij haren broeder Frans, den koning. In haar gebied, nl. te Nérac in Aquitanië, heeft hij tot in zeer hoogen ouderdom, met den hoogsten lof voor zijne godsvrucht en ongelooflijke bescheidenheid, een rustig leven geleid. En dit ook heeft hij van God verkregen, dat, evenals vroeger uit de school van Isocrates de beste redenaars zijn voortgekomen, alzoo uit het gehoor van dezen man van Étaples zeer vele hoogst uitnemende mannen voortgekomen zijn."

Zoo was de gedachtenis van dezen Rechtvaardige in zegening in de dagen der Hervorming. En terecht. Blijve zij, ook in onze dagen, waarin de lust tot studie van het tijdvak der Reformatie en, Gode zij dank, ook bij velen de liefde voor de beginselen der Reformatie is toegenomen, in bestendige zegening.

Het is waar, de naam van Le Fèvre is later op den achtergrond geraakt; maar hij leeft en spreekt, nadat hij ontslapen is, door den mond zijner geschriften en door den mond van hen, die als leerlingen uit zijne school voortgekomen zijn. Zijn naam moge dan minder bekend zijn, toch heeft hij zijn levensdoel bereikt. Want hij beoogde niet den roem van eigenen naam, maar den roem van Gods Woord, de kennis van den eenigen waren God en van Jezus Christus, Dien Hij gezonden heeft. En dit doel is bereikt, rijker en in veel wijderen

kring dan Le Fèvre had kunnen verwachten. Niet de naam van den knecht, van het instrument, maar van den Meester; niet de naam van den helper, maar die van den Architect is door hem verheerlijkt.

De naam van Le Fèvre is op den achtergrond geraakt, doch naarmate de studie van Calvijn en het calvinisme toeneemt, wordt ook de naam bekend van den grijsaard, die als met stervende handen den jongeling Calvijn zegende, toen deze uittoog tot zijnen strijd, voorspellende: „futurum insigne coelestis in Gallia instaurandi Regni instrumentum." Le Fèvre's profetie is vervuld. Calvijn is een uitnemend instrument geweest om het hemelsche Koninkrijk in Frankrijk te herstellen; ja rijker is zij vervuld dan de bescheiden grijsaard had kunnen denken, want niet alleen voor Frankrijk, maar ook voor Nederland en Schotland en andere landen van Europa; en niet alleen voor Europa in de 16de eeuw, maar ook voor Europa in de 19de eeuw, en nu ook voor Amerika en Zuid-Afrika is Calvijn geweest en is hij nog éen uitnemend instrument om het Koninkrijk Gods te herstellen.

En zoo wij God danken voor de gave, in Calvijn *der wereld* geschonken, voegen wij daarbij den dank voor de gave Gods, geschonken in Jacques Le Fèvre d'Étaples, den Johannes, den wegbereider, den geestelijken leidsman, den *voorganger van Calvijn.*

Bij den Uitgever dezes verscheen reeds vroeger van denzelfden Schrijver:

De offerande van Abraham. Drie preeken van Johannes Calvijn, uit het Fransch vertaald en met eene historische inleiding voorzien. . . . . *f* 0,45

Welke is onze roeping met het oog op de beweging onder de Gereformeerden in de Ned. Herv. Kerk? Referaat, gehouden op de Centrale Pastorale Conferentie, 2 Sept. 1897 te Utrecht . . . . » 0,30

De God Jakobs . . . . » 1,10

Calvijn, een strijder voor de Anti-revolutionaire beginselen, toegelicht vooral uit zijne worsteling voor de vrijmaking der Kerk. L e z i n g . . . . » 0,45

Het onbewegelijk Koninkrijk drangreden om de genade vast te houden. Afscheidspredikatie, gehouden den 11den Juni 1899, bij het nederleggen van de bediening des Woords in de Gereformeerde Kerk van Leiden (A). Met portret . . . . » 0,25

Elk rechtvaardige is moedig, als een jonge leeuw. Predikatie, gehouden den 21sten Juni 1899, bij het aanvaarden van de bediening des Woords in de Gereformeerde Kerk van Amsterdam. Met aanteekeningen. » 0,25

De grootste rijkdom voor den armste. Predikatie over Mattheus 5 : 3, ter herinnering aan de Hervorming, den 29sten October 1899 gehouden in de Funenkerk te Amsterdam . . . . » 0,20

Date Due

FACULTY			
JUN 15 1989			
DEC 25 2007			

PHOTOMOUNT
PAMPHLET BINDER

Manufactured by
GAYLORD BROS. Inc.
Syracuse, N. Y.
Stockton, Calif.

BW2171 .P96
Jacques Le Fevre d'Etaples, voorganger
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00072 4239